

**ЛЬВІВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

УДК 930.2 (477.8) “14/15”

Микитишин Валентина Олександрівна

**ВІЙСЬКОВА СПРАВА В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV-
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.**

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
доктор історичних наук,
професор Красівський О.Я.

Львів - 2002

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ	17
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В ЄВРОПІ ТА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.....	27
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ЗМІНИ В ОЗБРОЄННІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.	49
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. ЗМІНИ В СТРУКТУРІ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.	81
РОЗДІЛ П’ЯТИЙ. ПОЛІТИКИ І ПОЛКОВОДЦІ	126
ВИСНОВКИ	159
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	161

ВСТУП

Одним з важливих завдань української історичної науки є вивчення особливостей соціально-економічного і культурного розвитку на всіх етапах буття українського народу. Так вже склалося впродовж всього історичного шляху людства, що на ньому постійно траплялися війни. А періоди між ними були періодами підготовки до нових воєн. Через це і весь геній суспільства, і його найкращі продуктивні сили спрямовувалися саме на розвиток військової справи. Найкращі вчені та винахідники працювали над новими видами озброєння і вдосконаленням існуючих видів. Відкриття в галузі озброєння стимулювали появу нових напрямків науки і техніки. Технічні удосконалення, винайдені для вирішення оборонних завдань, вже потім знаходили вторинне застосування у мирних галузях та народному господарстві. З ростом науки і ускладненням техніки ця тенденція також зростає, що, зрештою, маємо змогу спостерігати у наші дні. Саме тому військова справа залишається одним з найголовніших показників рівня соціально-економічного і культурного розвитку будь-якого суспільства.

Ті суспільства, ті держави чи групи держав, які відстають від сусідів у розвитку військової справи, приречені на підлеглу роль або навіть на повну втрату незалежності. Оскільки неможливо зосередити в одній країні усіх талановитих людей, то ж неможливо і сподіватися, що технічні новації можуть з'являтися тільки у цій країні. Щоб уникнути хаотичності у цьому процесі, найпотужніша нині країна - Сполучені Штати Америки - розробила механізм зосередження на своїх теренах переважної більшості індивідів, здатних продукувати такі ідеї. Причому, це вже робиться на ранніх стадіях шляхом зацікавлення кращих випускників престижних університетів до переїзду у США. Інша потужна держава - Японія - намагається скуповувати патенти на винаходи, які на даному етапі ще не можуть бути впровадженими в країні, де виникла ця ідея. Такий метод з мілітарної точки

зору ненадійний, позаяк у військових лабораторіях ніколи не звертали уваги на доведення пріоритету і дотримання патентного права. Але і Японія нині перестала бути мілітарною країною, отож може собі дозволити впроваджувати останні досягнення спершу для народного господарства. Це скоріше виняток, характерний для нашого часу, ніж звична практика. Ті країни, які самі не здатні продукувати зброю і мілітарну техніку, вступають у різні коаліції, продукуючи певні її компоненти, або приречені на роль сателітів більш потужних сусідів.

Подібне становище мало місце і впродовж віків. Різниця полягала тільки в тому, що закупка зброї та військової техніки раніше була пов'язана з певними складнощами. Кожна держава сама намагалася продукувати предмети озброєння і не допускати її вивезення, особливо до можливих противників. Але кожна технічна новинка, як тільки вона ставала доступною противнику чи сусідові, що раніше був з нею незнайомий, ставала предметом запозичення і наслідування. Зберегти надовго таємницю було неможливо. Драконівські методи іноді давали зворотні результати. Знаменитий “грецький вогонь” через надмірну таємничість зрештою був втрачений самою Візантією, де знаходився на озброєнні. Вже з XII ст. щезають повідомлення про його застосування. Більшість технічних новацій негайно засвоювалися.

Але для того, щоби запозичити будь-яку технічну новачію - чи то пластинчатий панцир чи шолом типу “салад”, потрібні були дві умови:

По перше, це наявність особистостей, причому таких, від яких залежить прийняття рішення, які здатні оцінити переваги тієї чи іншої технічної новинки. Тут доцільно згадати і другу особливість військової справи і військового механізму (зрештою, як і всього, де керують самі чоловіки) - його надзвичайну консервативність. Декларуючи, навіть у XX столітті, пріорітет розвитку військової науки і вкладаючи гроші у вивчення чужого

досвіду, більшість армій враховували у своєму розвитку досвід останніх війн, у яких самі брали участь. Це яскраво видно на прикладі армії США. У Першу світову війну вона вступила, маючи структуру і організацію на базі досвіду Громадянської війни. У Другу світову - на базі досвіду Першої (хоча був уже 1942 рік, і танкові маси вермахту пройшлися по Франції і Росії). І потрібна була трагедія у В'єтнамі, щоби зробити висновки і відповідні зміни, які дали нарешті результати під час операції "Буря в пустелі". Одночасно російські радники Саддама готували його до зустрічі з американською армією в'єтнамського зразка. Отож ця перша умова чи перший фактор є фактором почасти суб'єктивним, але чим розвинутіше суспільство тим суб'єктивність цього фактору зменшується.

Другим фактором, який впливає на запозичення чи впровадження тієї чи іншої технічної новації, є загальний рівень технології у країні, її здатність освоїти виробництво нової техніки або перебудуватися для її освоєння. Звичайно, можна закупляти різні види озброєння чи комплектуватися за рахунок трофеїв (всі ці елементи завжди наявні), однак такий спосіб переозброєння війська не може бути ефективним. Знову ж таки імпорт озброєння вимагає великих ресурсів, накопичення яких також потребує певного розвитку і народного господарства і суспільства у цілому. Але найновішого озброєння і у потрібних кількостях ніколи і ніхто не продасть. Забезпечення цілого війська шляхом комплектації трофейним озброєнням ніколи не було ефективним. Прикладом можуть служити ті ж північноамериканські індіанці.

Нарешті, маючи найсучасніше озброєння, необхідно мати певний рівень підготовки суспільства, необхідний для його освоєння. Свого часу, після нищівної поразки під Садовою, австрійський гофкрігсрат (придворна військова рада), який керував розвитком військової справи, прийшов до вірного висновку, що причиною цієї поразки була не стільки безпорадність генерала Людвіга фон Бенедєка, скільки низький освітній рівень рекрутів,

які не знали грамоти і не могли освоїти новішої техніки, а заучування хором напам'ять довжелезних інструкцій не давало ефекту. Цей факт послужив поштовхом до шкільної реформи і появи шкіл навіть у віддалених селах.

Таким чином, вивчення стану військової справи дозволяє правильно оцінити рівень соціально-економічного та культурного розвитку суспільства. Але для цього рівень стану військової справи мусить бути розглянутий в динаміці і у порівнянні із загальним рівнем та кращими синхронними у часі до нього зразками. Без такого порівняння можна знову отримати відому радянську схему "самобутності", "передового розвитку" чи "передових думок та ідей", впровадження яких гальмували бездарні царські генерали, через що доводилося приймати технічні новації на 50 років пізніше або виходити із гладкими цівками проти нарізних (тобто фактично безборонними), як це було під час Кримської війни 1854-1856 років. Зрештою нищівна поразка під час цієї війни, причини якої крилися у технічній відсталості Росії, привели до того, що з середини ХІХ ст. і до наших днів розвиток мілітарної справи у цій кривіні залишається пріоритетним. Для цього жертвували всім, що дозволяло на певних етапах і у певні періоди мати найкращу у світі армію з найкращим озброєнням.

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ впливає із завдань комплексного дослідження військової справи на всіх етапах розвитку українського суспільства. З різних причин наші історики не тільки у військовій проблематиці, але й взагалі практично не надавали уваги періоду існування так званих удільних князівств. Історики національної державницької школи ще цікавилися періодом Галицько-Волинської держави (окремі з них, правда, приймали польську схему, обмежуючи функціонування цієї держави 1340 чи 1349 роком), тоді як радянські історики взагалі княжий період обмежували мало не взяттям Києва Батиєм у 1240 році. А далі, принайми у шкільних підручниках, незрозуміло звідки виринали козаки. А ще було

повстання Мухи. Пересічний українець, навіть патріотично вихований, засвоїв саме таку схему української історії. Причому ніяк не міг зрозуміти чому козаки, які перемагали всіх, змушені були звертатися по допомогу до Кримського ханства, військо якого майже не мало вогнепальної зброї, чи до Московської держави. Нажаль, дослідники козащини мало уваги приділяли аналізу рівня озброєння і організації козацького війська у порівнянні з іншими тодішніми арміями.

Зміни і сьогодні доходять поволі. Частина дослідників пропонує вважати, знову ж таки за схемою Б.Грекова - Б.Рибакова, що держава Київська Русь проіснувала тільки до 1132 року, а далі настала феодальна анархія, світлим моментом якої була Галицько-Волинська держава, після чого настав Литовський період (чи то завоювання чи то добровільне приєднання?). Остання схема особливо популярна ще з часів М.С.Грушевського, хоча мало хто звернув увагу, що найвидатніший з українських істориків тільки модернізував «звичайну» схему російської історії, канонізовану С.Соловйовим.

Відновлення незалежності України потребує більш бережного ставлення до її державного минулого. Позаяк не викликає сумнівів, що Київська Русь була українською державою, яка у своєму розвитку займала і сусідні території, населені, в тому числі і взагалі неслов'янськими народами, то й немає необхідності обмежувати її історію 1132 роком, який нічого не змінив в її екзистенції. Бо ж навіть, коли після смерті такого визначного володаря, яким був великий князь київський Мстислав Володимирович, приходять до влади менш достойні претенденти або таких претендентів виявляється багато, це ніяк не означає, що сама держава уже припинила своє існування. Подібно до інших середньовічних імперій (Візантійської, Священної Римської імперії німецької крові чи Османської) ця держава перебувала у динаміці росту і розпаду. Відповідно зростали і скорочувалися території, які контролювали великі князі київські. У різні періоди історії

Київської Русі великі князі київські контролювали всю територію держави і виводили проти зовнішнього ворога об'єднані сили, а у певні періоди їхня влада обмежувалася неповною Київською землею. І кінець цієї держави настав не у 1132 році, коли помер Мстислав Володимирович, останній могутній київський князь, і не у 1169 чи 1202 роках, коли Київ руйнували князі, які претендували на цей же київський престол, щоби бути сюзеренами держави, а аж у 1240 році, коли монголи таки здобули столицю і самі стали сюзеренами більшості її земель. Вивчення джерел, зрештою дослідження істориків як державницької школи у минулому (М.Грушевський, І.Крип'якевич, О.Терлецький, М.Кордуба, І.Кривецький, Д.Корінець) так і сьогодні (Я.Ісаєвич, Я.Дашкевич, Н.Яковенко, О.Толочко, Л.Войтович), незважаючи на те, що вони декларують (часом в угоду тим чи іншим концепціям), переконує, що на більшості українських земель князівства як державні організми, що виявляли всі ознаки середньовічних держав (сталість території; наявність праячної династії, що належала до певної гілки Рюриковичів, а пізніше Гедиміновичів; династична політика, яку можна прослідкувати; наявність війська, апарату, єдиного права і системи податків; наявність окремого церковного діоцезу або боротьба за заснування такого і т.д.), проіснували практично до кінця XV століття, а подекуди до початку XVI століття. І якщо вони у цей час періодично входили в орбіту Золотої Орди чи Великого Князівства Литовського, то це аж ніяк не означає, що вони не були державами. Не сумнівається ж ніхто в існуванні Московської держави з кінця XIII століття - до 1480 року, коли ця держава платила данину ханові Золотої Орди, молилася за його здоров'я, а її князі мусили отримувати від нього ярлики на свої престולי. І в той же час комплекс неповноцінності змушує нас сумніватися у державності Київського князівства, князь якого писався "з ласки Божої" та карбував монети? З тієї ж причини ми сором'язливо забуваємо, що і Галицьке королівство мало свої монети і вважалось королівством, з'єднаним унією з Польщею аж до 1431

року. І це була звична європейська практика тих часів. Подібно і Нідерланди та Бельгія перейшли до Габсбургів, зрештою навіть Іспанія, але це не означало втрату останніми державності. Коли такі спроби з'явилися - вибухнула війна яка привела до появи З'єднаних провінцій. Нікому з чеських чи угорських істориків не приходить в голову вважати бездержавними періоди входження цих держав до складу Священної Римської імперії, коли королями Чехії та Угорщини були Габсбурги.

Через те, що післямонгольський період існування українських князівств ще досі хитромудро називається "литовським" (входження в орбіту Великого князівства Литовського українських князівств було різночасовим, а ступінь їх інтегрованості до складу Литовсько-Руської держави та залежності від її сюзеренів різним) доцільно повністю переглянути всі аспекти, пов'язані з ним. Дослідження цих проблем практично тільки починається. Це стосується і військової справи. Її вивчення обмежується галицько-волинським періодом, а далі вже до козацького періоду йде фактично розповідь про військо литовське або польське. Тому вибрана нами тема є надзвичайно актуальною хоча б тому, що заповнює лакуну і з'ясуває, на якому ж рівні була військова справа в українських землях у цей період. Практично цим питанням у комплексі ніхто не займався.

Необхідно зауважити, що стан джерел, які збереглися, не дозволяє рівномірно охоплювати всі князівства в українських землях. Більше матеріалів маємо по Волинській і Галицькій землях, значно менше – по Київській, а ще менше по Чернігівській, територія якої простягалася тоді далеко на схід і північ. Але, князівства, які там існували, вели з перемінним успіхом постійну боротьбу з сусідами та між собою, зберегли своє існування аж до початку XVI століття, їх війська брали участь у ряді відомих битв, що також дає підстави судити про рівень їх мілітарного розвитку. Крім того саме ці князівства найдовше зберігали повну незалежність, успішно

маневруючи між Золотою Ордою, Великим князівством Литовським, Московською державою, Великим князівством Тверським і Великим князівством Рязанським.

ЗВ'ЯЗОК РОБОТИ З НАУКОВИМИ ПРОГРАМАМИ. Обраний напрямок дослідження тісно пов'язаний з проектом Державного Фонду фундаментальних досліджень Державного комітету України з питань науки та інтелектуальної власності "Галицько-Волинське князівство в історії української державності".

ПРЕДМЕТОМ ДОСЛІДЖЕННЯ є рівень військової справи в українських князівствах у другій половині XIV - першій половині XV століть, а **ОБ'ЄКТОМ ДОСЛІДЖЕННЯ** - склад і стан озброєння, структура і організація війська та практичні результати застосування цих компонентів. Всі ці аспекти військової справи розглядаються у порівнянні із загальними і кращими європейськими зразками. Також ставляться питання виробництва, імпорту і експорту озброєння, які вимагають окремого дослідження і стосуються питань виробничої культури і торговельних зв'язків, тому у даному дослідженні детально не розглядаються. Тут тільки прослідковуються напрямки запозичень і час їх прийняття від появи у місцях первинного запровадження. Це стосується як питань запозичень технічних новинок, так і питань запозичень організаційних та структурних.

ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ РОБОТИ охоплюють період другої половини XIV - першої половини XV століть. Вони ґрунтуються на двох факторах. В українській історії це часи, коли після загибелі Болеслава-Юрія Тройденевича (1340 рік) почався період боротьби за Галицько-Волинську спадщину, що переріс у боротьбу за збереження українських князівств, а вона охопила всі українські князівства, і її активна фаза тривала аж до

смерті волинського князя Свидригайла Ольгердовича (1452 рік). Ці 112 років найдраматичнішої боротьби за збереження державності були також періодом майже безперервних воєн. У європейській військовій історії, починаючи від битви при Кресі (1346 рік) і закінчуючи битвою при Босворті (1485 рік) тривало змагання між гегемонією лицарської броньованої кавалерії і війська нового типу, опертого на баланс піхоти, кавалерії, стрільців і артилерії; між постійним вдосконаленням захисного озброєння і новими видами ударного та стрілецького, в тому числі вогнепального озброєння. Ці 139 років були заповнені гігантським напруженням технічної думки. З одного боку бронювання вершника і коня досягло своєї вершини, практично закривши у кілька рядів мало не кожну частину тіла, з іншого - різноманітна ударна і стрілецька зброя також досягли як вражаючої розмаїтості, так і вражаючих результатів, а вогнепальна зброя довела свою ефективність не тільки при обороні і штурмі замків, але й у польових битвах.

Збіг цих двох факторів дають унікальну змогу простежити рівень українського суспільства і його військової еліти на цьому багатогранному європейському тлі у період розвиненого феодалізму або пізнього середньовіччя.

МЕТОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ є вивчення рівня військової справи в українських князівствах у другій половині XIV - першій половині XV століть, в період пізнього середньовіччя або розвиненого феодалізму. Вивчення рівня військової справи включає, зокрема, стан озброєння, його види, технічні характеристики і якість, відповідність кращим зарубіжним зразкам, структуру та організацію князівських військ, результати їх застосування у бойових діях, напрямків та часу запозичень технічних і організаційних новацій стосовно першої появи їх на батьківщині, а також осіб, які впливали на цей розвиток. Важливою є також оцінка рівня

військової справи протягом усього досліджуваного періоду шляхом його порівняння з кращими і загальними європейськими показниками у процесі комплексного розвитку за всіма переліченими параметрами, визначальний з яких є результат бойового примінення.

Реалізація мети досягається шляхом вирішення наступних завдань:

1. аналізу джерел та висвітлення історіографії чільних проблем даного періоду;
2. викладу основних віх і тенденцій європейської та української історії другої половини XIV - першої половини XV століть;
3. з'ясування складу, характеристики і стану всіх видів захисного і атакуючого озброєння, його застосування, напрямків і часу запозичень;
4. висвітлення змін у структурі та організації війська, їх причин, впливів та запозичень;
5. порівняння бойового застосування українських військ і кращих європейських армій у битвах протягом другої половини XIV - першої половини XV століть;
6. характеристики основних осіб, які мали вплив на розвиток військової справи в українських князівствах;
7. загальної оцінки військової справи в українських князівствах у другій половині XIV - першій половині XV століть.

МЕТОДОЛОГІЧНОЮ ОСНОВОЮ РОБОТИ є принцип історизму, що дозволяє розглядати історико-культурні пам'ятки, якими є як предмети озброєння, так і сама військова організація, у динамічному розвитку та взаємопроникненні культур, а їх аналіз дає можливість вивчити суспільно-економічні та політичні процеси в діалектичному взаємозв'язку.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ базується на поєднанні порівняльного, аналітичного і предметно-хронологічного методів. Предмети

озброєння, зміни в організації та структурі розглядаються не ізольовано, а в процесі їх розвитку і у комплексі із загальними тенденціями та у порівнянні з синхронними в часі цими ж явищами у сусідніх країнах та найбільш розвинених країнах Європи.

НАУКОВА НОВИЗНА дисертації зводиться до таких вузлових положень:

1. зібрано та проаналізовано джерела і дослідження істориків з чільних проблем історії військової справи в українських князівствах у другій половині XIV - першій половині XV століть;
2. розглянено основні віхи і тенденції розвитку європейських держав протягом половини XIV - першої половини XV століть і їхній вплив на розвиток і функціонування у цей період українських князівств;
3. вперше детально з'ясовано склад, характеристики і стан всіх видів захисного і атакуючого озброєння, яке застосовувалося у військах українських князівств у другій половині XIV - першій половині XV століть, а також прослідковано напрямки і час запозичень;
4. висвітлено зміни у структурі та організації війська, їх причини, впливи та запозичення таких змін;
5. вперше зроблено порівняння бойового застосування українських військ і кращих європейських армій у битвах протягом другої половини XIV - першої половини XV століть;
6. дана характеристика основних осіб, які мали вплив на розвиток військової справи в українських князівствах, їхній внесок у розвиток військової справи;
7. вперше здійснена спроба комплексної оцінки рівня військової справи в українських князівствах у другій половині XIV - першій половині XV століть.

ТЕОРЕТИЧНА ТА ПРАКТИЧНА ЦІННІСТЬ роботи полягає у можливості використання отриманих результатів не тільки при викладанні окремих дисциплін у військових навчальних закладах чи спецкурсів у вузах, на уроках історії у школі, чи при написанні наукових праць з середньовічної історії України, Литви чи Польщі, а й у поширенні вироблених у ході цього дослідження напрямків і методів на дослідження рівня військової справи в інших хронологічних періодах української історії.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ апробовані автором у публікаціях, при обговоренні проблем військової історії на засіданні історико-філософської секції Наукового Товариства ім.Т.Шевченка, кафедри історії і політології Львівської філії Академії державного управління при Президентові України, відділі історії середніх віків Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України.

ПУБЛІКАЦІЇ. На тему дисертації опубліковано 5 наукових праць.

НА ЗАХИСТ ВІНОСЯТЬСЯ цілісна концепція розвитку військової справи в українських князівствах у другій половині XIV - першій половині XV століть. При цьому висувається кілька ключових положень:

1. Впродовж другої половини XIV - першої половини XV століть у період розвиненого феодалізму тривала активна фаза боротьби українських князівств за збереження свого існування в умовах часткової або повної залежності частини з них від Золотої Орди чи Великого князівства Литовського та намагань королівства Польського на правах спадкоємців анексувати всі колишні території Галицько-Волинської держави. На окремих етапах цієї боротьби союзниками українських князів виступали найчастіше Литва або окремі литовські князі та Тевтонський Орден.

2. Тевтонський Орден був своєрідною військовою лабораторією Європи, де випробувалися і впроваджувалися мало не всі технічні досягнення в галузі озброєння, а також військової організації. Постійні контакти з Орденем через Торунь і Хелм, а також політичний союз значно полегшували для українських князівств знайомство з останніми технічними надбаннями у військовій галузі.

3. Протягом другої половини XIV - першої половини XV століть в українських землях переважало європейське озброєння і європейські методи бою, хоча значною мірою використовувалися і технічні винаходи зі Сходу. При цьому їхнє запровадження і апробація в озброєнні відбувалося у межах десяти років від часу їх появи.

4. Всі організаційні зміни відбувалися синхронно із подібними змінами у найбільш розвинених у мілітарному відношенні європейських країнах. Весь період другої половини XIV - першої половини XV століть пройшов під знаком поступового згасання переваг лицарської кавалерії та активного розвитку піхоти і піхотного ударного озброєння, стрілецтва та артилерії і зростання їх ваги у зв'язку з вражаючими успіхами цього розвитку. Мали місце швидко запозичення досвіду чеської гуситської піхоти.

5. На розвиток військової справи, освоєння і запровадження технічних удосконалень у військовій справі та структурних і організаційних змін найбільший вплив мали такі князі як Любарт-Дмитро Гедимінович, Свидригайло Ольгердович, Федір Данилович Острозький, Федір і Зигмунт Корибутовичі, а також воєводи Дрозд і Юрша. Усталена оцінка князя Свидригайла Ольгердовича як невдахи у військовій справі потребує перегляду.

6. Рівень військової справи в українських князівствах протягом другої половини XIV - першої половини XV століть відповідав кращим європейським зразкам як з огляду озброєння, так і з огляду структури і організації. На озброєнні були зразки європейського і азіатського

озброєння. Рівноцінність озброєння та організації військ українських князівств була продемонстрована в низці битв проти ординців, проти добірних європейських армій, зокрема проти польсько-угорських військ чи орденських військ у відомій битві під Грюнвальдом у 1410 році.

СТРУКТУРА ТА ОБСЯГ РОБОТИ. Дисертаційна робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Джерела для дослідження князівського війська, його озброєння, структури та організації у другій половині XIV - першій половині XV століть збереглися тільки фрагментарно. Навіть колекції зброї найбагатших музеїв України і сусідніх країн не відбивають усього розмаїття військової техніки того часу. Крім того далеко не всі колекції систематизовані і датовані, не кажучи вже про проблеми доступу та інформації про їх склад. Так само фрагментарно розкидана інформація про чисельність і склад військ, їх участь у бойових діях, сам перебіг цих бойових дій та ефективність використання бойових частин і підрозділів. Тож досліднику проблем озброєння, організації війська і військового мистецтва доводиться звертатися до найрізноманітніших джерел, навіть до таких, якими дослідники інших проблем можуть нехтувати. При цьому все ж таки неможливо уникнути гіпотез та висновків, збудованих за аналогіями, через значні лакуни у джерельній базі.

Нами були використані, перш за все, літописи і хроніки, у яких збереглися описи війська, битв та дій полководців; збірки грамот і актів, дотичних діяльності в основному Любарта Гедиміновича та Свидригайла Ольгердовича, а також Вітовта та Зигмунта Кейстutowичів; різноманітні ілюстровані наративні пам'ятки з XV-XVII століть; портрети; мініатюри; іконографічні матеріали і монети; археологічні джерела. Позитивним є те, що практично всі відомі джерела з цього періоду опубліковані і доступні дослідникам, при цьому рівень публікацій у більшості випадків відповідає сучасним вимогам. Ймовірність віднайдення в архівах нових документів, дотичних цього періоду і не введених у науковий обіг дуже незначна.

З літописних зведень ми використовували Новгородські і Псковські літописи [11; 12; 13; 14; 22]; Воскресенський літопис [15; 16]; Тверський літописний збірник, у складі якого містяться ростовські та московські літописи [17]; Рогозький літописець (зведення новгородських, білоруських,

ростовських і тверських літописців, доведене до 1412 р.) [18; 19]; Симеонівський літопис, який містить зведення подій до 1493 р [21]. Використано також весь комплекс так званих білорусько-литовських літописів: Супральський чи Короткий київський літопис, який складається із компілятивного "Сказання про вірних святих князях руських", доведеного до 1427 р., "Літописця великих князів литовських" за 1431-1446 рр. і його продовження за 1447-1505 рр. [24, с.45-78]; Никифорівський літопис, Слуцький літопис, *Origo regis Jagylo et Witholdi ducum Lithuaniae*, Віленський літопис, літопис Археологічного товариства, Волинський короткий літопис, літописи Рачинського, Красінського, Ольшевський, Румянцовський, Євреїнівський, Баркулабівський та літопис Аврамки [20; 24], також були використані - Хроніка Биховця [32] і "Литовська і Жмоїтська хроніка" [23, с.15-127]. Про кожне з цих джерел існує поважна джерелознавча література, що полегшує їх використання дослідниками з проблем військової історії.

З польських хронік для цього періоду найважливіші хроніки Яна з Чарнкова [53, s.619-756], Яна Длугоша [45; 46], Мартина Кромера [55], Мацея Меховського [9], Матвія Стрийковського [60], Мартина Бельського [35], Бернарда Ваповського [65] та Яна Гербурта [50]. В цьому дослідженні використані також повідомлення з так званої "Великої хроніки" [4] та Житіє святої Кінги [62, s.678-726]. Житіє Кінги українськими дослідниками майже не використовувалося. Воно присвячено життєпису дочки угорського короля Бели IV, яка дала обітницю дівочої чистоти, але з політичних мотивів була видана заміж за краківського князя Болеслава Встидливого, однак зуміла цю обітницю дотримати, а по смерті свого мужа добровільно пішла у монастир кларисок у Старому Сончі, де вела життя аскета, за що і була канонізована. Житіє написане на початку XIV століття за гарячими слідами. Ця пам'ятка не містить описів бойових дій чи військової техніки, але Кінга була рідною сестрою Констанції, дружини галицького князя Лева Даниловича, при дворі якого у Львові бувала, про що є свідчення у тексті житія. Дочка Лева

Даниловича та Констанції – Святослава також закінчила свої дні у монастирі кларисок у Старому Сончі. Житіє зберегло досить виразну картину тісних зв'язків Угорщини, Польщі та Галицько-Волинської держави [62, s.680-702]. При наявності таких зв'язків у культурній та побутовій сферах важко їх заперечувати у сфері військовій, яка була тоді найважливішою і найбільш інтенсивною сферою контактів.

Використано також ряд угорських хронік, зокрема хроніку Яноша Кетї [30, p.143-167], зведену хроніку Марка Кальті [29, p.239-243] та хроніку Яноша Туроці [31, p.165-170]. Було використано також "Гуситську хроніку" Лаврентія з Бжозови [8], орденську хроніку Петра з Дусбурга та її дослідження В.Матузової [33, с.63-75; 140, с.152-169; 141, с.34-35; 142, с.63-66; 143, с.281-296; 144, с.63-75; 145, с.43-44], інші орденські джерела, опубліковані Й.Войгтом [42]. Важливе значення мають також публікації грамот угорських королів Карла Роберта, Людовіка Анжуйського і Сігізмунда Люксембурга [43, t.1].

Цікаві литовські документи, які стосуються нашої теми, опубліковані у збірнику Е.Рачинського [41], збірниках документів великого князя литовського Вітовта Кейстуовича [44; 63] та документів інших великих князів литовських з XV століття [43, t.1-3; 52].

Збереглося багато наративних пам'яток - різноманітної літератури з XV-XVII століть, яка містить описи подій з давнішого періоду. Ця література місцями непогано ілюстрована, зокрема зображеннями воїнів у панцирях, епізодами битв та сутичок. Рівень цих зображень як і точність передачі деталей різноманітні, але у переважній більшості такі зображення вірно передають окремі конкретні аспекти озброєння або приклади його застосування. Це стосується і зображень князів, святих і лицарів на іконах, зокрема на іконах із житійними клеймами.

Звичайно, охопити це коло джерел важко, практично неможливо. Таких джерел збереглося надзвичайно багато і введено з них у науковий обіг незначний відсоток. Одним з найважливіших з них можна вважати "Хроніку

з літописців стародавніх" ректора Києво-Могилянського колегіуму Феодосія Софоновича [28]. Пам'ятка містить також ілюстрації, але вони пізні і місцями дещо фантастичні. Як історичне джерело вона досить добре досліджена [169, с.30-46; 72, с.101-104; 153, с.129-136; 154, с.37-51]. З інших пам'яток цього типу цікава праця Шимона Старовольського (1588-1656 рр.) "Полководці сармати", де подані біографії цілої низки польських та українських діячів, зокрема другої половини XIV - першої половини XV століть, в їх числі біографії Ягайла, Вітовта, Зигмунта Кейстуовича, Владислава Варненчика. Ці біографії ілюстровані портретами, частина яких містить елементи озброєння. Нове видання цієї книги має досить докладні коментарі Є.Старнавського [61].

Портрети, мініатюри, іконографічні матеріали, на яких зображені елементи озброєння, зокрема у Радзивіловому літописі [26], служать також, за браком інших джерел, поважними аргументами при розв'язанні окремих проблем. Такі ж зображення частково збереглися на печатках та монетах. Такими є відомі зображення з печаток короля Юрія Львовича чи галицького князя Володислава Опольського [160]. Пам'ятки нумізматики з подібними зображеннями також практично повністю опубліковані [157; 105; 149, с.4-29; 148, с.28-64; 188]. Опубліковані і зібрання печаток [199, т.1-2; 179]. Серед них цінним джерелом є печатки князів мазовецьких, зображення на яких містять елементи озброєння [220]. Мазовецькі князі володіли Белзьким і Жидачівським князівствами, брали участь у всіх війнах на Волині. Цінними джерелами є також мініатюри пам'яток Куликовського циклу. Ми користувалися виданнями С.Шамбінаго [192, табл.1-24], Л.Дмитрієва [97, с.239-263] та О.Белобрової [74, с.243-259].

Особливо важливе значення мають знахідки зброї та археологічні дослідження фортець і замків. На жаль, колекції зброї, зокрема у Львові, Києві, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Ермітажі та Артилерійському музеї у Санкт-Петербурзі, Державному Історичному музеї у Москві, які були нам доступними, не можна вважати повними щодо зброї другої половини XIV -

першої половини XV століття. Ми користувалися також каталогами зброї А.Вісковатова [83, ч.1-2], А.Медведєва [146], А.Кірпічнікова [111, вып.1-3] та В.Бехайма [75].

Так вже склалося, що найбільш об'єктивні і виважені дослідження із заплутаних періодів військової історії належать жінкам. Для прикладу наведемо хоча б дослідження з історії Столітньої війни 1337-1453 рр. А.Люблінської [132, с.54-98; 133, с.39-54], Н.Басовської [69А], Н.Мелік-Гайказової [147] чи Н.Большакової [77, с.79-101]. Сподіваємося, що і наші дослідження впишуться у цей реєстр.

Українська історіографія надавала надто мало уваги не тільки історії розвитку військової справи у другій половині XIV - першій половині XV століть, але взагалі історії цього періоду. Найбільш детально цей період висвітлено у дослідженні М.Грушевського [91, с.19-245, 292-319; 424-489]. Але, подаючи докладну історію воєн на основі всіх доступних писемних джерел, він мало цікавився власне військовою справою, обмежуючись питаннями загальних принципів її організації [92, с.28-30, 43-49, 74-88, 95-105, 328-330]. Ще менше ці проблеми висвітлювали Д.Дорошенко [100, с.80-131], Н.Полонська-Василенко [161, с.212-214, 307-328, 343-346, 351-355] та інші історики державницького національно-патріотичного напрямку, більшість з яких або обмежилася переказами із своїх попередників або взагалі упустила ці питання. Жоден з них не порівнював рівня військової справи в українських князівствах та їх сусідів.

З пізніших українських істориків цієї тематики серйозно торкався тільки Ф.Шабульдо [191], але проблеми військової історії його зовсім не хвилювали. На жаль, ця тенденція помітна і в інших найновіших працях, зокрема Н.Яковенко [197, с.74-97]. Даючи широку і блискучу панораму українського суспільства даного періоду, ця дослідниця торкається всіх сторін окрім військової. Навіть праця Б.Якимовича про збройні сили України присвячує взагалі княжому періоду лише кілька сторінок, які і оглядовими назвати важко [196, с.21-40].

Досі найбільш повними дослідженнями військової справи залишаються розвідки І.Крип'якевича [119, с.33-40; 120, с.13-169], але там тільки намічені шляхи та напрямки майбутніх досліджень і зроблений загальний огляд. Дещо повніша розвідка Л.Войтовича [86, с.469-476, 485-498], але це також тільки програмна база майбутніх досліджень. Позитивним в цих пошуках є, безперечно, намагання розглянути проблему у комплексі, динаміці розвитку, а також порівняти рівень розвитку військової справи в українських землях з відповідним європейським рівнем. Але, на наш погляд, дослідник так і не наважився визнати рівень військової справи в усіх українських князівствах (а не тільки у землях колишньої Галицько-Волинської держави) таким, що не поступався європейському, принаймі до середини XV століття.

Цінним також є дослідження С.Заремби, присвячене Куликовській битві [102]. Вчений не тільки підвів підсумки розвитку військової справи на кінець XIV століття, зібрав усі матеріали про участь українських князів та їх дружин у цій битві, але й чи не першим наголосив на перевагах важкого озброєння українських воїнів, порівняно з їх північно-східними сусідами. У ті часи, коли проводилося це дослідження, далеко не кожен український дослідник ризикнув би робити такі натяки.

Спеціальних праць українських істориків з цієї тематики також небагато. Ми би виділили праці В.Ляскоронського - про князівські походи у степ проти кочовиків та похід Вітовта і битву на р.Ворсклі у 1399 р. [134]; Г.Лукомського - про оборонну архітектуру, зокрема відомий замок Любарта у Луцьку [129; 130]; Г.Смольського - про озброєння князівського війська [178, с.112-128]; В.Сіцинського - про замки Західного Поділля [177]; А.Дублянського - про замок Любарта у Луцьку [101, с.18-22] та, особливо, праці М.Рожка про карпатські фортеці [170, с.86-97; 171; 172, с.361-460].

Загалом можна погодитися, що історія князівського війська другої половини XIV - першої половини XV століть в українській історіографії майже не висвітлена. Названі вище дослідники її тільки означили або сформулювали напрямки майбутніх досліджень. Досі немає жодної

комплексної праці з проблем озброєння, фортифікації чи тактики українського війська княжої доби. Відсутні навіть зведені публікації збережених предметів озброєння чи пам'яток фортифікації, як це має місце у інших країнах.

Російська наука цією проблемою займалася активніше. Перші дослідники загалом невисоко цінували стан військової справи князівської доби, наголошуючи, не завжди коректно, на відставанні від європейських зразків. Такий напрямок був панівним навіть в офіційних колах Генерального штабу [106, N 1, с.1-78; N 3, с.65-134; N 4, с.1-48]. Серед російського генералітету довший час перевагу зберігали особи німецького походження, зокрема прибалтійські німці. Від них ці тенденції перейшли до широкого загалу. Вважалося, що все краще і передове було прямим запозиченням із Заходу. Противагою цим офіційним поглядам були праці М.Іваніна, який ретельно дослідив кращі зразки військової думки, які проникали зі Сходу [104], та князя М.Голіцина, який наголошував на пріоритеті самобутності розвитку військової справи в російських землях у княжу добу [88]. Цікаві висновки і спостереження стосовно рівня озброєння, тактики і організації військ обох сторін у війні Мамаєва з московським князем Дмитром Івановичем, яка закінчилася Куликовською битвою, зробив відомий російський військовий історик Д.Масловський [138, с.211-237; 139, с.19-28].

Те ж саме стосовно українських та білоруських військ, які брали участь у битві під Грюнвальдом, зробив А.Барбашев, правда, називаючи їх російськими [68, с.170-174]. Цікавим було порівняння стану військової справи в російських землях та Західній Європі, зроблене іншим видатним військовим істориком М.Міхневичом [155].

У радянський період російські історики займалися цією проблемою значно менше. Напевно тому, що пріоритетом був радянський період, а іншим періодам відводилося відсотків десять місця у друкованій продукції, причому з яскраво вираженою домінантою тематики Першої світової війни, Вітчизняної війни 1812 року та суворовських походів. Тому і в працях

військових істориків А.Строкова [182, с.270-298;], Е.Разіна [162, с.250-290], Л.Бескровного [73, с.214-245] мало було свіжих та цікавих думок, окрім традиційного постулату про самобутність російського військового мистецтва і його переваги над мистецтвом зарубіжним. Причому дослідникам це здавалося настільки очевидним, що вони і не намагалися шукати якісь додаткові аргументи на свою користь. Достатньо традиційними виглядають і огляди М.Тихомирова [184, с.16-25; 185, с.335-376], присвячені Куликовській битві, та В.Пашуто і М.Ючаса [158, с.82-96], присвячені Грюнвальдській битві.

Цікавими та об'ємними були дослідження П.Рапопорта з оборонного зодчества (українські землі у цього дослідника за традиційною російською імперською схемою називаються "западнорусскими") [164; 165], Б.Рибакова, який здійснив спробу узагальненої оцінки військової справи, звичайно, в основному дотримуючись традиційної схеми "самобутності" і "переваг" [167, с.375-426]. Заслуговують на увагу також дослідження В.Каргалова, присвячені боротьбі російських князівств проти Золотої Орди та держав, що утворилися на її руїнах [108, N 2, с.145-157; N 3, с.105-118; N 4, с.121-137; 109]. В цих працях використано всі джерела та дослідження попередників і змальовано переконливу картину падіння ординського панування та оборони кордонів Московської держави.

Окремо слід назвати праці А.Кірпічнікова. Окрім використання найновіших археологічних джерел, спроб джерельно і технічно обгрунтованих інженерних реконструкцій, докладного знання праць як російських, так і зарубіжних істориків, А.Кірпічнікова вирізняє виважене і аргументоване прийняття висновків, мужність виступати проти усталених стереотипів. Одним з таких прикладів було обгрунтування чисельності військ, які приймали участь у Куликовській битві. Всі історики були у полоні величезних цифр, які називають епічні пам'ятки. Тільки одному А.Кірпічнікову спало на думку перевірити на місцевості можливість битви між такими арміями. На нашу думку, праці А.Кірпічнікова - найкраще, що

було створене російською військовою історіографією з даного питання [110, с.403-418; 112, с.126-131; 113; 114; 115; 116]. На жаль, російський дослідник не звернув уваги на еволюцію військового мистецтва у другій половині XIV - першій половині XV століть. Причиною було, звичайно, те, що ця еволюція меншою мірою зачепила російську військову справу, яка у першій половині XV століття вже відставала від європейського рівня і це відставання продовжувало рости аж до петрівської епохи. Куликовська битва була останнім злетом російської військової справи княжої доби, після чого почався певний застій, спричинений скоріше внутрішніми проблемами боротьби між князями московської династії всередині Московської держави і сусідніми князівствами. Ця боротьба в умовах подальшого розпаду Золотої Орди, розгромленої Тимуром, спричинилася до скорочення зв'язків як із Заходом так і з Сходом, а так званий "самобутній розвиток" завжди приводить до певного застою.

З праць литовських істориків ми найбільше користувалися дослідженням Р.Батури про боротьбу Литви з Золотою Ордою [70]. З польських досліджень – ґрунтовні праці С.Кучинського про Велику війну з Тевтонським Орденом [218; 219]; унікальна розвідка Я.Богдановського про артилерію карпатських оборонних споруд [202, с.32-45]; дослідження відомого археолога А.Жакі про карпатські оборонні споруди [244, с.46-71] та А.Піскадла з фортифікації досліджуваного періоду [231, с.126-216]. Дуже цікаві і багаті спеціальні дослідження зброї [203], особливо праці А.Надольського [225]. Загалом можна константувати, що литовська та польська історіографія даному періоду приділила також небагато уваги.

Ми також користувалися відомими працями німецького військового історика Г.Дельбрука [96, с.141-235], а також працями з фортифікації французького військового історика О.Шуазі [195, с.59-178] та словацького дослідника С.Пісоня [232].

Історія розвитку військової справи в українських землях у другій половині XIV - першій половині XV століття практично не досліджена. Наші

розвідки [150; 150А; 150Б; 150В; 150Г; 151; 152], а також дане дослідження є першою спробою комплексного висвітлення цієї теми. Ми цілком усвідомлюємо, що вже з тих причин деякі наші зауваження і спостереження слід вважати попередніми. Окремі з них сформовані у порядку відкриття дискусії. Ми намагалися максимально аргументувати кожен висновок і уникати гіпотез, не підкріплених аргументами.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В ЄВРОПІ ТА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.

Дві особливості були характерні для Європи середини XIV століття, тобто Європи епохи розвиненого феодалізму, - з одного боку політичне роздроблення феодальних монархій досягло свого апогею, а з другого - на політичну арену вийшли міста, здобувши різні форми самоурядування [77, с.81-82]. Окремі з цих міст набули всіх ознак держав і стали впливати на політику королівств чи імперій, в орбіті яких знаходилися.

Ці процеси охопили практично всі європейські країни від Піренейського півострова до берегів Криму. У Франції, яка формально вважалася єдиною державою, герцоги Бургундії, Нормандії і Бретані, графи Фландрії і Лангедоку провадили власну політику, утримували двори і військо, збирали податки, чинили суд і роздавали землі своїм васалам. Герцогами Аквітанії і Гасконі взагалі були англійські Плантагенети, що зрештою і стало однією з причин суперництва між англійськими і французькими королями, яке привело до Столітньої війни [77, с.82]. Під знаком цієї війни пройшли мало не всі основні події, що стосувалися кардинальних змін у військовій справі.

23 держави (королівства, емірати, герцогства і графства) були на території Іспанії, кілька десятків - на території Італії, більше трьох сотень - у межах Священної Римської імперії германської нації. Роздроблюватися продовжували Болгарія, Сербія, Польща та інші країни. На території колишньої Візантійської імперії, яка продовжувала існувати, з'явилося маса королівств (на зразок Епірського чи Кіпрського), герцогств, деспотатів, графств та інших політичних утворень і навіть своя окрема Трапезундська імперія.

Всередині цих держав мало не кожен з васалів вважав себе сувереном у своїх володіннях і за будь-якої нагоди намагався цього суверенітету реально

досягнути. В Англії ця боротьба відома під назвою війни Червоної та Білої Троянд, що були емблемами Йорків та Ланкастерів – двох гілок династії Плантагенетів, мало не привела до розпаду загалом невеликого королівства.

За прикладом феодалів пішли міста. Будучи зацікавленими у загальній стабілізації, міста домоглися перш за все звільнення від феодалної сваволі. Використовуючи постійну потребу своїх сюзеренів у коштах, вони практично відкупилися від них, домігшись права не втручатися у свої справи. Так виникли вільні міста, міста-комуни, міста на магдебурзькому, хелмінському та інших правах, які по суті перетворилися у такі собі автономні графства чи герцогства із своєю виборною владою, виборним судом, власною армією, системою збору податків і навіть місцями карбуванням власної монети. За ці свободи міста платили частину доходів своїм сюзеренам і виторговували в них нові привілеї [190, с.125]. Наступним кроком були союзи міст на зразок Ганзейського, які своєю потугою були сильнішими за навколішні держави.

Це був період постійних воїн, змін кордонів, утворення тимчасових федерацій, конфедерацій, примарних походів на край цивілізованого світу в ім'я торжества християнської віри, безперервних воїн і битв, постійної зради і, одночасно, лицарських ідеалів. Військо і військова організація виступили на перший план. Вони визначали розвиток суспільства і стимулювали його продуктивні сили. “Люди меча” – професіонали-лицарі та їх зброєносці, васали-феодала та їх сюзерени стали основним станом суспільної піраміди, а їх ідеологія – ідеологією епохи. Все інше у цьому суспільстві – землеробство, промисли, торгівля – були підпорядковані інтересам військового стану. Всі погляди мислителів та винахідників були спрямовані на удосконалення існуючої зброї і винайдення нових видів, на удосконалення комплектування і підготовки воїнів і пошуки коштів на їх утримання.

Монгольські походи, триваюча Реконкіста на Піренейському півострові, звідки християнські війська поступово витіснили кращі збройні сили мусульманського світу, реальна загроза спочатку монгольського, а

пізніше османського завоювання, ще у XIII столітті викликали інтенсивний розвиток зброярської справи. Почалися активні пошуки нового типу захисного озброєння. Розвиток обробки металу і ковальської справи привів до подальшого ускладнення конструкцій. Безперервні війни сприяли швидкому поширенню технічних новацій.

Основним напрямком пошуків було намагання створити такий панцир, який прикривав би всі частини тіла і при цьому дозволяв би ефективно рухатися, використовуючи різноманітну ударну і стрілецьку зброю. Це привело до збільшення бронювання та появи багаторядного захисту, а також максимального ускладнення конструкцій. Збільшення бронювання і ускладнення озброєння, у свою чергу, привели до подорожчання його вартості. Крім того, носіння такого панцира, вага якого постійно зростала, вимагало постійних тренувань. Таких тренувань вимагало і оволодіння новою ударною та стрілецькою зброєю. Військова справа перетворилася на професію [75, с.273-275]. З огляду на ціну зброї і можливості її придбання, а також зважаючи на менталітет - її монополізували феодалі.

Ополчення різних верств вільного населення відійшло у минуле. Тепер ці верстви та стани повинні були працювати на “людей меча”, які взяли на себе їх захист. Міста самі відмовилися від надання контингентів, воліючи фінансувати своїх сюзеренів. Для власної оборони вони стали посилювати укріплення, за стінами яких могло оборонятися і менш навчене міське ополчення, підсилене найманими професіоналами і новими технічними засобами. Виникла проблема якісного озброєння, виготовити якого у великих кількостях було не під силу навіть потужним державам з розвиненим ремеслом. Не випадково знищуючи населення завойованих країн, майже всі завойовники щадили ремісників. Озброєння коштувало дорого і його постійно не вистачало, а без нього військо не могло виходити в поле і змушене було ховатися за мурами фортець. Все це привело до скорочення військ. Професійні армії завжди менші від міліційних. Це скорочення чисельності армій стало вражаючим. Досить сказати, що

англійці, які у 1346 році рушили завойовувати Францію, мали менше 10 тис. воїнів [69, с.34].

Упорядкування фінансів, перш за все з допомогою міст, дозволило королям і сильнішим з герцогів перейти до створення постійного війська. Таке військо формувалося перш за все за рахунок молодших синів баронських і лицарських родин, які при майоратному праві не мали надій на успадкування замків. З допомогою такого війська і за підтримки міст, заручившись ще й підтримкою церкви на місцевому рівні, такі сюзерени взялися за приборкання своїх васалів і створення централізованих держав. Так розвиток військової справи став одним з факторів, який зупинив подальше роздроблення держав, і привів до початку процесу формування централізованих монархій абсолютистського типу.

Протягом другої половини XIV - першої половини XV століття на Пірінейському півострові тривала Реконкіста, яка зрештою завершилася повним вигнанням маврів і створенням у ході цієї боротьби об'єднаної Іспанської держави. В ході цієї боротьби вперше були використані запальні снаряди та вогнева артилерія. Мавританське бронювання, значно легше за європейське, яке давало лицареві більшу свободу дії та рухів, було належно оцінене іспанськими військовими фахівцями. Не випадково у наступну епоху іспанська піхота, подібно до швайцарської, не знала рівних на полях Європи.

Між Англією та Францією вибухнула Столітня війна, яка також завершилася створенням двох об'єднаних централізованих монархій [69, 77]. І у ході цієї війни були випробувані десятки винаходів, а піхота добилася вражаючих результатів, долаючи непереможну лицарську кавалерію. Ця війна викликала справжню революцію у військовій справі.

Подібні спроби з різними результатами мали місце і в Італії, Німеччині та інших краях. Люксембурги не зуміли використати нагоду для об'єднання і централізації Німеччини. Такої ж нагоди не зуміли використати в Італії Анжуйська династія, Скалігери та Вісконті. Першим бракувало видатних осіб, решта мала багато блискучих особистостей, але диспонувала

обмеженими засобами. Останнє стало у війнах XIV-XV століть мало не визначальним. Хто не мав фінансових ресурсів, не міг розраховувати на успіх у війні.

На півдні Візантія і державки, що утворилися на її теренах, а також болгарські, сербські, боснійські, македонські і албанські князівства стали жертвами потужного османського наступу, так і не встигнувши об'єднатися. Тимур зупинив цей наступ на півстоліття, але його подарунком на Балканах не зуміли скористатися [200, р.127]. Там продовжувалася боротьба між собою, яка поголинала і без того мізерні ресурси країн цього регіону. Кращі розуми Візантії закликали до об'єднання із Заходом, але пошуки політичного союзу нашттовхнулися на протиріччя католиків з православними. Вирішення цих протиріч виявилось не під силу. Навіть реальність мусульманського завоювання не змогла вплинути на позиції сторін.

Польща ж повністю використала всі вигоди від політичної кон'юктури. Створення централізованої держави супроводжувалося корисними для поляків уніями з Угорщиною та Литвою. Віддаючи панування іноземним династіям, поляки приєднували території більші за саму Польщу і на довгі роки отримали надійний бар'єр як від Орди, так і від Московської держави, що утворилася в результаті об'єднання і централізації російських земель.

Золота Орда, яка запанувала на Сході Європи, також не уникнула розпаду. Століття безплідних війн проти своїх родичів в Ірані на середину XIV століття призвело до глибокої кризи. Ординські улуси і раніше дробилися і намагалися відпадати від центру. Першим на такий шлях вступив Ногай ще на початках існування цієї держави. Він же долучився до роздроблення Болгарії [90, с.138].

Піднесення Золотої Орди за часів Узбека було короточасним і останнім злетом цієї держави. Далі процеси роздроблення пішли швидше. До цього долучилася ще й боротьба за владу між різними гілками нащадків старшого сина Чингіз-хана – Джучі. У 1357 р. хан Джанібек нарешті здобув Азербайджан, за який тривала боротьба майже ціле століття між Джучидами

та Хулагідами. Він призначив намісником сина Бердібека, який вже у 1358 р. покинув Тебріз, щоби поборотися за батьківський престол. Ця боротьба за престол володарів Золотої Орди тривала чверть століття. В процесі цієї боротьби більше двох десятків ханів займали престол від трьох днів до кількох років. Врешті до влади прийшов темник Мамай, який не будучи Чингізидом, правив від імені підставних ханів. Розгром Мамає на Куликовському полі був компенсований виступом Тохтамиша, який відновив панування Орди у російських землях та на Північному Кавказі. Але від наступного удару, нанесеного Тимуром, Орда вже не отямилася і продовжувала невпинно розпадатися, втрачаючи позиції, а, головне, деградує у мілітарному відношенні [90; 176].

І все ж майже до кінця XV століття, тобто до свого остаточного розпаду, Золота Орда залишалася поважним фактором, який продовжував впливати на політичну ситуацію спочатку у Східній, Південно-Східній та Центральній Європі, а з кінця XIV століття - тільки у Східній Європі.

В гирлі Вісли і вздовж балтійських берегів, заселених прусами, курунами, лєтами та іншими балтами, аж до землі естів, з кінця XII століття почав своє утвердження Тевтонський Орден, який невдовзі об'єднався з Лівонським Орденом мечоносців, після нещадної поразки останнього у змаганнях з литовцями. Тевтонський Орден - своєрідна військова лабораторія Європи, школа лицарства для молодших синів найзначніших феодальних родин. Орден був заснований з метою поширення і оборони християнства. Але поступово ця чернецько-лицарська організація набула всіх атрибутів і ознак держави і почала боротьбу за гегемонію у Прибалтиці. В цій боротьбі її основним суперником виступили Польське королівство та Велике князівство Литовське, яке потужними кроками виходило на політичну арену. Позбувшись традиційної підтримки Галицького королівства, держава хрестоносців була подолана спільними польсько-литовськими силами і перетворена на послухного васала прогресуючої Польсько-Литовської держави [218, s.324-326].

До середини XIV століття Галицьке королівство і турово-пінські, половецькі та смоленські князівства вже не залежали від Золотої Орди. Після битви на Синіх Водах (1363 рік) для київських, чернігівських і подільських князів ця залежність перетворилася у чисто номінальну. Хоча періодами деякі хани все ж змушували тамтешніх князів сплачувати ординську данину-вихід. Про це свідчать, наприклад, монети київського князя Володимира Ольгердовича з ординськими тамгами чи грамота подільського князя Олександра Корятовича, де зазначені такі періодичні виплати ординського виходу.

Після Куликовської битви і для цих земель будь-яка залежність від Золотої Орди відпала повністю, а невдовзі сам хан Тохтамиш звернувся по допомогу до великого князя литовського Вітовта Кейстутовича. Нещаслива битва на ріці Ворсклі (1399 рік) не мала негативних наслідків для українських земель, хоча чернігівські князівства продовжували терпіти від ординських нападів.

Наступні походи Вітовта на південь знищили рештки ординського панування у причорноморських степах і у середині XV століття ця територія контролювалася Литвою, поки її поступово не стали повертати собі кримські ординці - відламок Золотої Орди [191, с.164]. Невдовзі цей відламок перетворився на окрему державу, яка пережила інші держави-відламки і на довгі роки стала постійною загрозою для південних кордонів українських земель.

Галицьке королівство до середини XIV століття залишалося не тільки найбільшою державою в українських землях, але державою під впливом якої перебували більшість інших князівств, в тому числі і турово-пінських та київських. Це був не тільки культурний і економічний вплив, але й вплив політичний. До найбільшої і найсильнішої з держав на українських землях тягнулися інші князівства, шукаючи в ній підтримку у боротьбі проти ординської експансії, яка стримувала їх розвиток..

Заплутані відомості про київського князя Станіслава та похід Гедиміна на Київ [24, с.95] сьогодні слід переглянути і поставитися з більшою довірою до джерел, які розповідають про коаліцію київського, переяславського і брянського князів, учасником якої був і луцький князь Лев Юрійович. Заперечення існування князя Станіслава, яке останнім часом намагалася обґрунтувати київська дослідниця О.Русина [175, с.182-188] було достатньо переконливо спростовано львівським істориком Л.Войтовичем. Останній звернув увагу на згадку цього князя у таких, зовсім не зв'язаних джерелах, як список ктиторів і опікунів Київського Печерського монастиря у трактаті монаха цього монастиря А.Кальнофойського, присвяченому чудесам, які мали місце у монастирі (1634 рік), та Любецький пом'яник [86, с.182]. Цей же дослідник вважає можливим існування і переяславського князя Олега, згаданого в джерелах у зв'язку з цими подіями, і виводить його родинні зв'язки з іншими переяславськими князями, які згадуються у пом'яниках і можуть бути віднесені до цього періоду.

Ціла низка дослідників і раніше, не признаючи історичності князів Станіслава та Олега, розглядали похід великого литовського князя Гедиміна на Київ як реальну подію. Російський дослідник А.Рогов датував її 1322 роком [168, с.156], литовський історик Р.Батура – близько 1325 року [70, с.21], український історик Ф.Шабульдо - 1324 роком [191, с.28-29]. Останнє датування, з посиланням на Ф.Шабульдо, прийняв Л.Войтович.

На нашу думку це датування, прийняте на основі міркувань логічного порядку, виходячи з реакції великого литовського князя на напад Тевтонського Ордену, арпіорне і не може бути визнаним остаточним. Річ у тому, що у 1324 році луцького князя Лева Юрійовича, який згадується серед учасників подій, уже не було серед живих. Відомий лист польського короля Владислава Локетка до римського папи Іоанна XXII, у якому повідомляється про смерть обох братів, датований 21.05.1323 р. Повідомлення білорусько-литовських літописів про склад коаліції князів, які брали участь у битві на річці Ірпені, зовсім не схоже на легендарне. Якщо князі Станіслав та Олег не

були вигаданими, то для чого тоді було вигадувати епізод про участь у цій битві реального луцького князя Лева Юрійовича, який засвідчений іншими джерелами? До кого б ще по допомогу проти литовського війська міг звернутися київський князь як не до найближчого сусіда з Волині, чії володіння межували з київськими?

Виходячи з того можна датувати битву на річці Ірпені і весь похід Гедиміна 1322 роком, як це робив А.Рогов. Таке уточнення дати підкріплюється наступними подіями. Похід великого литовського князя Гедиміна зимою 1323 року на Волинь виглядає логічно умотивованим як реакція на участь луцького князя в обороні Київської землі. І таким самим логічним завершенням цього походу був мир, скріплений шлюбом дочки Лева Юрійовича з Любартом Гедиміновичом. Посадивши свого васала у Києві і маючи проблеми з хрестоносцями, Гедимін спішив закріпити свій успіх вигідним миром. Для галицько-волинських князів також з огляду на ординську небезпеку подібний мир був доречним і бажаним. Наступне повернення до влади у Києві ординського васала із Путивльських Ольговичів свідчить про те, що становище було нестабільне. Не виключено, що ще весною 1323 р. ординці здійснили похід в українські землі і відновили становище, прогнавши литовського васала з Києва. Цей похід міг мати продовження на Волині, під час якого і загинули Андрій та Лев Юрійовичі. Подібна гіпотеза цілком можлива і не суперечить джерелам, що збереглися.

Боротьба за Галицьку спадщину, у якій взяли участь польські П'ясти (включаючи навіть далеких глоговських і опольських князів, споріднених з галицькими князями), угорські королі з Анжуйської династії та династії Люксембургів (які виступали спадкоємцями Арпадовичів, також споріднених з галицькими князями) і Любарт Гедимінович, тривала впродовж всієї другої половини XIV століття аж до анексії галицької частини королівства разом з Холмським князівством у 1387 році і поступового перетворення її у воєводство у складі королівства Польського [85, с.521].

Така ж доля спіткала Подільське (до 1434 року), Тербовельське (до близько 1380 року) і Жидачівське (до 1442 року) князівства. Любарт Гедимінович утримав волинську частину землі, але його наступник Федір Любартович втратив її. Однак Волинь, яка у 1390 році була приєднана до Литви, відновила свою незалежність і протрималася аж до смерті великого князя Свидригайла Ольгердовича у 1452 році, після якого залишилася конфедерація дрібних князівств (Острозьке, Заславське, Корецьке, Ратненське, Кобринське, Каширське, Ковельське, Чорторийське, Клеванське, Степанське, Дубровицьке, Збаразьке, Вишневецьке, Воронежське, Порицьке, Тристенське, Буремльське, Ружинське, Звягольське, Деревинське), яка була інкорпорована у Велике князівство Литовське, а після Люблінської унії включена до складу Польщі [84, с.98-158; 85, с.162-164].

Белзьке князівство, відірване від Волині у 1387 році і передане у наступному році мазовецькому князеві Земовитові Земовитовичу, проіснувало до 1462 року, коли були один за другим отруєні останні претенденти на князівський престол з мазовецької династії. Далі його також перетворили на воєводство у складі Польщі. Але протягом усього досліджуваного періоду Волинська земля залишалася територією, на якій продовжували існувати українські держави. Причому майже до середини XV століття до цієї території належали ще землі Берестейського, Дорогичинського і, періодично, Пінського князівств.

Можна стверджувати, що на протязі другої половини XIV - першої половини XV століття продовжувалася боротьба за збереження і відновлення Галицько-Волинської держави, а пізніше її волинської частини. І ця боротьба була домінантою усіх політичних подій в українських землях цього періоду [85, с.162-164].

Поки існувала потужна Галицько-Волинська держава, до неї інстинктивно горнулися сусідні українські і білоруські князівства. Боротьба за Галицьку спадщину привела до переорієнтації на Велике князівство Литовське. Ця держава після падіння Галицько-Волинської держави була

єдиним реальним союзником українських князівств в їх боротьбі з ординською загрозою.

Ще у XIII столітті литовські князі опанували головні княжі престоли у Полоцькій землі та Городенському князівстві. Рюриковичі залишилися на дрібних столах у Мінську, Друцьку та Лукомлі. Друцьке князівство взагалі розпалося на дрібнесенькі уділи, яких було кілька десятків. Через шлюби із вітебською та пінською спадкоємицями Гедиміновичі отримали і ці землі. Не змінюючи істотно нічого ні у політичному, ні у релігійному плані, домовившись з місцевою елітою, литовські князі швидко стали патріотами і виразниками інтересів своїх нових земель. З ними у нові князівства приїхали нечисленне литовське, а переважно навіть білоруське, оточення, яке швидко розчинилося серед місцевої еліти. Їхня допомога проти ординців була єдино реальною, а крім того за ними стояли потуги всієї держави Гедиміновичів, що дещо охолоджувало амбітних Чингізидів, які до того ж були захоплені боротьбою за престол у Сараї. Всі ці фактори схилили до Гедиміновичів у другій половині XIV століття також місцеві еліти Київської та Чернігівської земель, що полегшило зайняття головних престолів у цих землях після розгрому Ольгердом ординців на Синіх водах (1363 рік). [191, с.106].

Свою легітимність на престолах українських князівств Гедиміновичі підкріплювали шлюбами з Рюриківнами, залишаючи самих Рюриковичів на менш значних престолах. Так Овруцьке князівство, яке тримали путивльські Ольговичі, проіснувало до початку XV століття, залишаючися васалом Київського князівства.

У Чернігівській землі, яка була сильно роздробленою і раніше, цей процес продовжувався і далі. Під впливом постійної ординської загрози населення також поступово і невпинно відходило у північно-західну частину землі. Напевно, як пізніше кримські татари, ординці під час своїх нападів частину населення брали в яsir, вигідно продаючи на чорноморських ринках. Крім того деякі Чингізиди пробували самі осісти у тих князівствах, які межували з кочовим степом. Цей відтік населення був причиною до

ослаблення традиційних центрів Чернігівської землі і появи нових князівських столиць. Навіть центр Чернігівської землі при Гедиміновичах змістився було у Брянськ. Чернігівське, Сіверське, Курське, Путивльське, Трубчевське і Рильське князівства втрачали своє значення внаслідок зменшення населення. Зате піднялися Стародубське, Козельське, Брянське, Глухівське, Карачевське і Таруське князівства. Але і новоутворені князівства не уникнули роздроблення.

Процес їх роздроблення, який продовжувався до кінця XV століття, привів до виділення з Козельського князівства Перемишльського та більш дрібних уділів. З Брянського виділилося Осовицьке князівство [84, с.132-134].

Глухівське князівство роздробилося на Новосильське, Устівське, Белевське, а далі з них виділилися ще Воротинське, Перемишль-Воротинське та Одоєвське князівства. Карачевське князівство роздробилося на Хотимське, Звенигородське, Болховське, Мосальське, Хотетовське та Єлецьке князівства. З Таруського виділилися Спаське, Канінське, Оболенське, Тростенське, Мезецьке, Борятинське і Волконське князівства. Всі ці князівства протягом другої половини XIV - першої половини XV століття, вміло використовуючи протиріччя Золотої Орди, Великого князівства Литовського та Московського, Тверського, Смоленського і Рязанського великих князівств, балансували між ними, зберігаючи власний суверенітет [84, с.142-146]. Цей надзвичайно складний і цікавий період нашої історії залишився практично зовсім не дослідженим.

На початку XV століття за великого князя литовського Вітовта Кейстуовича практично всі дрібні чернігівські князівства стали його васалами, а пізніше підтримали великого князя Свидригайла Ольгердовича у його боротьбі проти узурпатора Зигмунта Кейстуовича та Польщі [84, с.165-185].

Таким чином, на українських землях протягом другої половини XIV – першої половини XV століть продовжували існувати князівства, які боролися

за збереження своєї державності. І ця боротьба була основним змістом політичної історії українських земель протягом цього періоду.

До 1387 року Галицька земля разом з Холмським князівством були анексовані Польщею, а Белзьке князівство у 1388 році передане мазовецьким П'ястам (що, зрозуміло, ще не означало його ліквідації, яка наступила тільки у 1462 році).

До середини XV століття тільки Волинь зберегла свою незалежність, решта земель опинилися в системі Великого князівства Литовського, у якому, однак, зберегли свій устрій і всі ознаки феодальних держав. Причому князі київські (та і окремі чернігівські) титулувалися "з ласки Божої великими князями" і справді провадили власну політику, карбували монети та ін. Їх залежність від Литви була далеко меншою, ніж залежність того ж московського князя від Орди. Останньому доводилося просити ярлик у золотоординських ханів, який давав йому право займати той чи інший престол. У Великому князівстві Литовському подібна процедура затвердження васалів на батьківських престолах з'явилася аж у другій половині XV століття. Велике князівство Литовське, незважаючи на намагання Вітовта Кейстуовича, продовжувало залишатися конфедерацією князівств, учасники якої зберігали значну частину самостійності.

На північному сході, де також продовжувалося роздроблення і утворення нових князівств, з початку XIV століття боротьбу за об'єднання усіх земель повели московські [125, с.125-144; 186, с.32-154], тверські [189, с.281-290], суздальсько-нижегородські [125, с.199-231; 124, с.26-112] та рязанські князі [103, с.124-142]. Ця боротьба наштовхнулася на опір Золотої Орди, політика якої сприяла роздробленню князівств. Виступаючи проти ординців, тверські, рязанські та суздальсько-нижегородські князі, періодично наражали свої землі на небезпеку ординського пљондрування. Тому найбільших успіхів у цій боротьбі досягли московські князі, які на середину XV століття продовжували залишатися вірними ординськими васалами. Останнє було вигідно самим московським князям. Вони з допомогою

ординців намагалися розширити свою територію за рахунок дрібних сусідніх князівств, порушуючи при цьому усталені норми успадкування земель, а також ослаблюючи своїх головних конкурентів шляхом плюндрування їх територій ординськими військами внаслідок спровокованих або вигаданих антиординських виступів. У такий спосіб була організована досить потужна Московська держава, яка у даний період продовжувала залишатися ординським васалом.

Смоленське князівство зуміло позбутися ординської опіки до середини XIV століття, але вже на початку XV століття втратило свій суверенітет і було фактично розділено між Литвою та Москвою, до якої відійшли Можайські та Вяземські уділи. Дрібні князівства, які збереглися на території Смоленського великого князівства, розділили долю чернігівських князівств [79]. Вони ще довгий час намагалися зберегти своє існування за рахунок протиріч між Москвою і Литвою.

Крім Великого князівства Литовського, Золотої Орди, Польщі, Угорщини і Московського, Тверського, Смоленського та Рязанського князівств на українські землі мала вплив ще одна держава - Тевтонський Орден. Довгий час міф про одвічну німецьку агресію на схід та про боротьбу слов'ян проти цієї агресії залишався панівним у радянській та українській радянській історіографії. Цей міф народив відповідні стереотипи, які продовжують жити далі [159, с.8-42; 193]. Відгомін двох світових війн, під час яких не Україна, а її територія, була ареною важких битв з німецькими військами, підкріплює цей міф свіжими подихами.

Існування Тевтонського Ордену як держави більшість істориків, не вдаючися до глибокого аналізу, схильні вважати явищем реакційним і ворожим для українських земель. Тоді як факти свідчать про прямо протилежні тенденції. Тевтонський Орден, до якого приєднався у 1237 році після нищівних поразок від литовців Лівонський Орден мечоносців, справді становив певну загрозу для польської та литовської держав. Більшою мірою для останньої, корінні землі якої продовжували залишатися язичеськими, що

давало підставу Ордену для агресії проти литовських і жемайтських князівств. Через Велике князівство Литовське у протистоянні з Тевтонському Ордену були втягнені білоруські князівства. Ця потужна мілітарна держава також покінчила з гегемонією Великого Новгород та Полоцька у Прибалтиці. Вона ж заступила Польщі рух до Балтійського моря і намагалася монополізувати балтійську торгівлю, що також болісно ударило по польських інтересах, так як польська зовнішня торгівля значною мірою була орієнтована на балтійські ринки.

Однак саме загострення відносин з Польщею робило Орден чи не найреальнішим і найкращим союзником Галицько-Волинської, а пізніше Волинської держав. Обидві ці держави не з орденською, а з польською експансією. Саме тому останні князі з династії Романовичів Андрій та Лев Юрійовичі - гарантували Ордену захист від ординців, а їх наступник Болеслав-Юрій Тройденевич намагався зберігати мир та союз "непорушно на вічні часи" [76, с.153-154]. До речі, у грамоті князя Болеслава-Юрія великому магістру з 1334 року є посилання на союзні відносини з Орденем ще за князів Романа Мстиславича, Данила Романовича, Лева Даниловича і Юрія Львовича.

На нашу думку, це не була проста дипломатична формула. Перед авторами грамоти напевно лежали копії подібних документів попередньої доби і вони були впевнені, що у Мальборку збережені оригінали цих документів. Роман Мстиславич, як союзник німецького короля Філіпа IV Гогенштауфена, міг сприяти Тевтонському Ордену ще у часи його становлення у 1201-1205 роках. З українських істориків на цю проблему найбільшу увагу звернув О.Масан. На його думку зв'язки Ордену, що зароджувався, та Романа Мстиславича могли відбуватися через тюрінгського міністеріала, а згодом одного з найвидатніших магістрів (у 1209-1239 роках) Германа фон Зальца. Завдяки його діяльності у 1200 році у Галле-на-Зале було створено перший орденський дім. Можливо навіть Роман Мстиславич виступив натхненником повного перебазування Тевтонського Ордену з

Палестини у Європу, що було здійснено пізніше у 1211 році, коли Орден почав розгортатися в області Бурха у Трансільванії проти половців [137, с.75-76].

Треба думати, що відносини короля Данила Романовича з Тевтонським Орденом не вичерпувалися одним дорогичинським епізодом 1235 року. До речі ця військова сутичка була єдиним епізодом у взаєминах двох держав, який не мав подальших негативних наслідків. При королі Данилі зв'язки Галицько-Волинської держави з Тевтонським Орденом відбувалися через графів Шварцбургів. Дочка короля Софія Данилівна у 1259 році навіть вийшла за графа Генріха V Бланкенбург-Шварцбурга. У 1254 році при допомозі Шварцбургів була укладена трьохстороння угода між Тевтонським Орденом, мазовецькими князями та Галицько-Волинською державою про поділ Ятвягії.

До цього ж періоду відносять торуньські історики початки тісних торговельних контактів між Торунем та Галицьким королівством [137, с.76-77]. В угоді Ордену з кувявсько-ленчицьким князем Владиславом з 1286 року згадуються купці з Торну та Хелмна, які "бувають у руській землі". Далі ці контакти стали ще тіснішими. Так у Старому місті Торуня осіла родина патриціїв на прізвище Rutenus. Joharmes Rutenus був членом судової лави у 1308-1309 роках. Heinmalmus de Lemberc займав цю посаду у 1312 році [137, с.78].

Німецьку колонію зустрічаємо і у Львові ще з часів Лева Даниловича. Ця колонія навіть отримала самоурядування за магдебурзьким правом, яке тільки-но завойовувало позиції в українських містах. Відомо, що одним з перших в'їтів Львова був Бертольд, який отримав цю гідність від князя Лева [3, оп.1, спр.2]. Центром німецької колонії у Львові була церква Марії Сніжної. Такі ж колонії були у Володимирі, Перемишлі та інших містах. Князі, зацікавлені у притоці міського, головним чином ремісничого, населення стимулювали переселення колоністів. Протягом чи не всього XIV століття німецькі колоністи були найчисленнішими іноземними колоністами

у містах Галицько-Волинського королівства. Цьому сприяло також право майорату, за яким старші сини успадковували все майно, а молодші були змушені шукати щастя на стороні. Польські колоністи в галицьких містах навіть ще у другій половині XV століття, коли їхнє переселення заохочував уряд, залишалися у меншині.

Політичні контакти з Тевтонським Орденем були досить тісними особливо у часи Болеслава-Юрія II. Очевидно, що у числі орденських братів були вихідці і з галицько-волинських земель. Релігійна толерантність галицьких володарів і змішані шлюби сприяли таким можливостям. О.Пріцак звернув увагу на земельні надання в орденських землях русинам Марку, Максиму, Войтеху та Григорію, а також на особу віце-комтура Івана Белова, який займав цей уряд у 1324-1326 роках при комтурі Людері з Брауншвейга. Цей Іван Белов загинув у 1331 році у битві з поляками як прапорносець Тевтонського Ордену [137, с.77]. Цікаво, що саме Людеру з Брауншвейгу, вже як великому магістру, адресувалася грамота Болеслава-Юрія.

Дмитро Детько, очоливши галицьку частину держави, боявся втратити налагоджені зв'язки з Тевтонським Орденем через Торунь [76, с.157]. Цей же зв'язок намагалися утримати і князі Любарт та Кейстут Гедиміновичі [5, N 8, с.23-24]. Документи свідчать про те, що тісні економічні контакти з орденськими містами не припинялися і протягом 1387-1400 років [137, с.78-79]. Попри непрості і ворожі відносини Тевтонського Ордену з Литвою, литовські князі на волинських престолах Любарт Гедимінович та Свидригайло Ольгердович вважали підтримання союзу з Тевтонським Орденем обов'язковою запорукою своєї безпеки. Тут вони вже виступали не як литовці, а як патріоти своїх нових земель. Свидригайло Ольгердович навіть зірвав з'їзд, коли поляки відмовилися допустити туди орденських послів.

Тевтонський Орден (*Ordo domus Sanctae Mariae Teutonicorum*) був потужною мілітарною державою, яка на початок XV століття займала

територію Прибалтики від гирла Вісли до гирла Нарви. Завданням цієї держави була постійна війна з язичниками в ім'я поширення християнства.

Опорними пунктами Ордену у завойованих землях були потужні цегляні замки, а також завойовані і новозасновані міста, які швидко розвивалися як великі ремісничі і торговельні центри: Гданськ (Данциг), Торунь (Торн), Кульм, Ельбінг, Кенігсберг, Мальборк (Марієнбург) та інші. Ці міста були заселені переважно німецькими колоністами, зацікавленими у розширенні території самого Ордену як ринків збуту їх продукції. Столицею Ордену з 1309 року був Марієнбург (у 1198-1291 роках центр Ордену і частина лицарів продовжували перебувати у Палестині в м.Акка, в 1291-1309 роках центр Ордену перемістився у Венецію) [217, р.12-18].

Орденська держава була строго централізованою. Очолював її вибраний пожиттєво великий магістр (гроссмейстер), якому допомагав капітул (рада) з п'яти членів-міністрів (великого маршала, який відав орденським військом; великого комтура, якому була підпорядкована адміністрація всіх орденських територій; великого госпітальєра, який відповідав за госпіталі, притулки та інші благочинні установи Ордену (в орденських притулках утримували також пристарілих лицарів-братів, які через обітницю цилібату не могли мати сім'ї ; великого інтенданта, який відповідав за постачання орденського війська та орденських будов, і казначея, який відав фінансами). Гроссмейстер призначав магістра Лівонського ордену, який існував після об'єднання на правах васальної держави. Провінції Ордену очолювали комтури, також призначені гроссмейстером Ордену, замкові округи - орденські брати. При округах були фогти (судді), які здійснювали юрисдикцію над місцевим населенням.

Повноправними членами Ордену були тільки брати-монахи, які давали обітницю до смерті боротися з язичниками за поширення християнства, залишатися целібатами (тобто не мати сім'ї) і виконувати інші приписи чернечого статуту. Інше корінне населення Ордену - міщани та селяни вважалися півбратами і несли повинності з будівництва замків, доріг та

утримання братів. Крім того, вони платили податки. Священики і проповідники, яких також було багато, були звільнені від сплати податків.

Величезні поповнення до скарбниці Ордену надходили у вигляді пожертвувань з усієї Європи [33, N 7, с.63-75]. Майже всі католицькі країни вносили пожертвування в скарбницю Ордену для подальшого поширення і оборони християнства. У Європі сподівалися, що з часом Тевтонський Орден очолить боротьбу проти Золотої Орди. Крім того розквіт балтійської торгівлі також давав неабиякі прибутки. Орденські міста включилися в міжнародну транзитну торгівлю Північної і Східної Європи. До появи Ганзейського союзу вони панували в торгівлі між Сходом і Заходом. Орденські монети знаходять навіть у Києві, через який ішов обмін європейських товарів з азійським ринком. Тому таким важливим для Тевтонського Ордену був союз з Галицько-Волинською державою та торговельний шлях через Віслу і Західний Буг. Освоєння прибалтійських земель поступово вирішило проблему забезпечення Ордену харчовими продуктами і позбавило його необхідності імпорту продовольства.

Військо Ордену складалося з лицарської кінноти та найманої піхоти, яка становила переважно гарнізони замків. Оскільки монахи-лицарі не могли мати сім'ї, то поповнення Ордену відбувалося за рахунок притоку з усієї Європи від Арагону, Кастилії, Наварри і Леону до Галицько-Волинських земель. Авантюристи і романтики, фанатики і просто шукачі гострих відчуттів стікалися сюди з різних земель. Переважно це були молодші сини з феодальних родин різного рангу, яких підштовхувало право майорату. Не всі ставали орденськими братами. Багато молодих аристократів йшли на службу до Ордену, аби здобути лицарські остроги. Пізніше вони поверталися додому. Такі служили заради слави. Їх число значно перевищувало число самих братів Ордену [234]. Власне орденських братів-лицарів було не більше трьох тисяч, які мали шість тисяч зброєносців. Решта складала наймана піхота і волонтери [107, с. 47]. Після битви під Грюнвальдом виявилось, що полонені орденські воїни складають аж 22 національностей. Готуючися до

серйозної війни Орден міг у короткий час збільшити власні збройні сили в кілька разів, що було не під силу жодній іншій державі у ці часи. Достатньо було поширення закликів, підкріплених папськими листами, як сотні молодих авантюристів з усіх країв спішили взяти участь у черговому поході, щоб уславити своє ім'я у боротьбі з ворогами Христової віри.

Як держава мілітарна, завданням якої була постійна війна, Тевтонський Орден приділяв головну увагу озброєнню, організації, навчанню війська та зброярським ремеслам. Постійний приток волонтерів з усієї Європи, які привозили з собою останні новації з озброєння, незабаром перетворив Орден у найбільшу військову лабораторію, яка на практиці перевіряла останні досягнення військової науки і негайно запроваджувала їх у себе. Це стосується усіх галузей військової справи [221, р.235-291]. Приймаючи до себе волонтерів та формуючи наймані континенти, Орден був змушений постійно поповнювати запаси озброєння.

Позаяк Орден протягом довшого часу був реальним і надійним союзником Галицько-Волинської держави, то і ця держава мала можливість ознайомлення з останніми досягненнями військової науки і техніки з перших рук. І з цієї причини також взаємини з Орденем були надзвичайно важливими і корисними. Заперечувати їх принайми несерйозно. Крім дорогичинського епізоду, джерела не зберегли жодного факту конфронтації українських князівств з Тевтонським Орденем. Участь українських хорогв у битві під Грюнвальдом була не проявом їх доброї волі і настирливого бажання, а наслідком нових політичних реалій, коли українські землі опинилися у рамках польсько-литовського об'єднання. Протягом другої половини XIV - першої половини XV століть Тевтонський Орден був реальним і вигідним союзником для українських князівств [145, с.43-44].

У другій половині XIV - першій половині XV століть українські князівства продовжували з перемінним успіхом боротися за збереження свого суверенітету. У більшості випадків це їм вдалося. В умовах панування на значній частині земель Золотої Орди, яка намагалася не допустити до

відродження незалежності чи просто підсилення жодного із значних князівств, при намаганні угорських і польських королів на правах спадщини анексувати всі території колишньої Галицько-Волинської держави, це вимагало граничного напруження сил. Тісні контакти галицько-волинських, а пізніше волинських, земель з Тевтонським Орденем, який був своєрідною військовою лабораторією Європи, сприяли швидкому ознайомленню українських князівств з найновішою військовою технікою, що не могло не відбитися на розвитку військової справи в українських землях у цей період. І тривала боротьба українських князівств за своє існування тільки тому була успішною, що ці князівства на рівні могли протистояти мілітарній силі кращих іноземних військ, якими на той час, без сумніву, були угорські війська королів Анжуйської династії чи польські або ординські війська.

У другій половині XIV - першій половині XV століття у європейських землях почала реалізовуватися тенденція до зупинення подальшого роздроблення і створення централізованих об'єднаних держав. На політичну арену як самостійна сила почали виходити міста. Розвиток технологій зброярства сприяв появі нових видів озброєння. Міські ополчення почали шукати протидії броньованій лицарській кавалерії. Це привело до того, що лицарська кіннота, яка панувала на полях битв, зустрілася з новими видами стрілецького та ударного озброєння.

В свою чергу це спричинило пошуки підсилення захисного панциря і появи нових конструктивних рішень. Це дозволило лицарській кавалерії протриматися ще півстоліття і навіть пережити етап найвищого злету у кінці XIV - на початку XV століття. В цей період захисне озброєння знову на короткий час стало переважати наступальну зброю і, здавалося, було досягнуто ідеалу – створення броньованого кентавра - лицаря з конем, здатного подолати будь-якого супротивника [75, с.456-467]. Ідеалом лицарства завжди були індивідуальні якості – хоробрість, досконале вміння володіти зброєю, стійкість. Здавалося, що ці ідеали нарешті повністю

матеріалізовані. Лицарі-кентаври одним виглядом розганяли ополченську піхоту. Легкоозброєні кіннотники також нічого не могли їм протиставити.

Але наступне вдосконалення алебард, глеф та інших видів ударного озброєння, стрілецького озброєння (в першу чергу арбалетів), вдосконалення вогнепальної зброї, зокрема поява ручної вогнепальної зброї, придатної для використання в польовій битві, дозволили простим піхотинцям-ландскнехтам і навіть ополченцям із нижчих верств перемагати блискучу лицарську кінноту. Це посприяло поступовому відходу ери панування броньованих лицарів, що майже збіглося з відходом самої феодалної системи в основних європейських країнах.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ЗМІНИ В ОЗБРОЄННІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.

Українська історична наука практично не займалася цією проблемою. Тому досі можна зустріти зовсім протилежні погляди, залежні від того, чиїми дослідженнями користувався той чи інший автор: російськими чи польськими. Російські та польські дослідження з цих питань також дуже далекі від вичерпності. Потрібні комплексні дослідження, які би включали аналіз всіх відомих писемних пам'яток, графічних зображень, а також всіх зразків військової техніки та озброєння, що збереглися. Це довгий шлях, який потребує залучення спеціалістів різних профілів. Тому ми розглядаємо наше дослідження радше як напрямок основних пошуків та постановки запитань.

Монгольська важкоозброєна кіннота у середині XIII століття підтримала репутацію лицарської кінноти, і цей вид збройних сил надовго завоював пальму першості, витіснивши піхоту. Розвиток захисного озброєння призвів до його ускладнення і збільшення ваги, що у свою чергу відбилося як на ціні, так і на практиці застосування. Зрозуміло, що чисельність військ значно зменшилася, а витрати на їх підготовку і утримання, навпаки, зросли.

Вже з другої половини XIII століття ополчення із сільського вільного населення поступово було замінене професіоналами-лицарями із князівської дружини. Міські ополчення ще на якійсь час залишалися, але застосування їх обмежилося тільки обороною самих міст. До польових військ, виконуючи свої зобов'язання перед сюзеренами, міста виставляли своїм коштом найманих професіоналів. Незначне число останніх свідчать про високу ціну як самих професіоналів, так і захисного озброєння, яким вони користувалися [96, т.3, с.132].

З другої половини XIV століття, після того як англійські лучники довели вразливість броньованої лицарської кавалерії, починається останній підйом у розвитку захисного озброєння. Воно навіть на якийсь час отримало перевагу над наступальним. Вогнепальна зброя, яка вже проникла в систему військового

спорядження, також мало не століття доводила свою перевагу над захисним озброєнням, змагаючися з луком та арбалетом, і протягом другої половини XIV - початку XV століть безнадійно їм програючи. До битви при Босворті (1485 р.), якою фактично закінчилася остання феодална війна не тільки у Англії, але й у всій західній частині континенту, Європа ще намагалася нарощувати броньовий захист лицаря і удосконалювати його конструкцію, довівши вагу обладунку мало не до 45 кг [211, р.215-223]. І тільки тоді, навіть найзапекліші консерватори зрозуміли, що подальше нарощування бронювання не мало сенсу, а спроби винайдення такого матеріалу, який міг би захистити від куль аркебуз, які по суті були маленькими ядрами, чи жахливих арбалетних болтів, виглядали безнадійними.

Трохи іншим шляхом йшов розвиток військової техніки в Азії, але і там також захисне озброєння отримало перевагу над наступальним. Монгольська важкоозброєна кіннота у середині XIII століття підтримала репутацію лицарської, і цей вид збройних сил надовго завоював пальму першості, витіснивши піхоту. Розвиток захисного озброєння призвів до його ускладнення і збільшення ваги, що у свою чергу відбилося як на ціні, так і на практиці застосування. І все ж азіатські, як і мусульманські вершники у Африці та Іспанії, не дійшли до такої ступені бронювання. Їх захисний обладунок дозволяв вершникові залишатися більш мобільним і залишав більше можливостей для індивідуальних маневрів. Крім того досягнувши кращого рівня обробки металу, азіатські майстри добилися деякої переваги у якості самої броні.

У князівствах, які утворилися на землях колишньої Київської Русі, також у другій половині XIII століття професійні дружини витіснили ополчення містичів та смердів. Лицарська кіннота стала основним видом збройних сил у всіх українських князівствах [114, с.27].

Яким же був у ці часи український лицар? Яку зброю використовував, звідки її брав, як одягався і чим відрізнявся від польського, угорського чи ординського лицаря? Ці проблеми, на жаль, майже ніхто не досліджував.

Більшість висновків приймалися на базі досліджень земель Московщини, які перебували під набагато значнішим ординським впливом. Зрозуміло, що і озброєння у них переважало ординського типу. У інших випадках до уваги бралися дослідження польських спеціалістів, проведені на базі переважно малопольських та сілезьких земель. Поряд з тим більшість дослідників сходяться на тому, що вже з XIII століття розвиток озброєння та військового мистецтва у Галицько-Волинській Русі випереджав інші землі колишньої Київської Русі [114, с.9].

Проблеми з виробництвом якісного заліза існували у всіх землях. Метал, отриманий з болотних руд, покладами яких були багаті території більшості українських земель, був мало придатним для виготовлення ударної зброї. Виняток складала хіба що Волинь, де виготовлялася "харалужна" зброя, яка згадується ще у «Слові о полку Ігоревім» (металургійний комплекс біля с.Харалуг поблизу Володимира-Волинського). Тому імпорт озброєння, перш за все ударної зброї (мечів, наконечників списів і т.д.), як і довготривале використання старої та трофейної зброї, мали місце впродовж усього періоду, про який йде мова. Імпортувалася також сировина для виготовлення зброї у вигляді штабів і готових поковок [88, с.35-36]. Цей імпорт йшов, головним чином, з-над Рейну з німецьких князівств. Він також впливав на рівень розвитку озброєння в українських князівствах.

Українські князівства лежали між двома найважливішими мілітарними центрами Сходу та Заходу.

Тевтонський Орден, з яким у тісних торговельних і політичних контактах перебувало Галицько-Волинське королівство, а пізніше Волинська держава Любарта Гедиміновича, збирав у себе найновіші досягнення європейської військової техніки. Тут перебували молодші сини мало не всіх європейських баронських, графських та герцогських родин від Португалії та Англії до далекої Сіцилії. Інтенсивними були також контакти з Анжуйською династією, яка претендувала на Галицьку спадщину, а пізніше з Люксембургами, до яких перейшов угорський трон. Обидві ці династії утримували у рядах свого війська

цівіт європейського лицарства, впроваджуючи останні новації у царині військової техніки. Залишили свій слід і перебування у Галицькій землі Владислава Опольського та його васалів - сілезьких лицарів, частина яких осіла тут назавжди, а пізніше прямі контакти з гуситами. Все це не могло, природньо, не відбитися на розвитку військової техніки та озброєння.

Так само і Золота Орда аж до кінця XIV століття вбирала у себе всі досягнення Азії у галузі озброєння: від Ірану, з яким вела постійні війни, до далекої Монголії та Китаю, з якими не розривалися давні контакти. Правда, боротьба між Чингізидами не сприяла подальшому нарощуванню військової техніки, а, навпаки, привела до поступового застою у цій царині, який почав відчуватися уже з початку XV століття.

Українські майстри мали можливість знайомитися з впливами різних видів озброєння як зі Сходу так і з Заходу, оцінювати їх переваги і хиби, а також налагоджувати виробництво в українських князівствах як з місцевих так і з привозних матеріалів [176, с.135-137].

Можна припускати, що західні впливи у Галицьких та Волинських землях були сильнішими, тоді як на Лівобережжі переважали впливи східні, ординські.

Зображення короля Юрія I та лицарів на печатці князя Юрія II, князя Владислава Опольського, лицарів на печатках Кейстута Гедиміновича та Вітовта Кейстutowича не полишають сумнівів, що український лицар був схожим більше на тевтонського ніж на монгольського, хоча, звичайно, використання різних видів, як із Заходу так і зі Сходу, захисного та наступального озброєння мало місце протягом всього періоду, про який йде мова [116, с.69-87; 102, с.75-76; 73, с.214-216].

Ще у 1235 році під Дорогичином рать Данила Галицького довела свою перевагу над хрестоносцями. Правда, незначні сили Ордену, які протистояли війську Данила Романовича, залишали місце для певних сумнівів щодо переваги у озброєнні. Те, що українські хорогви у складі польського війська (Львівська, Перемишльська, Галицька, Тербовельська, Холмська, Жидачівська

та Подільська) вистояли проти найновішого озброєння тевтонських лицарів під Грюнвальдом і навіть зуміли прорвати фронт добірних хорогв Ліхтенштейна, також свідчить про, принайми, однаковий рівень озброєння (чисельність у даному випадку була приблизно рівною).

Але і мстиславські хорогви князя Лугвенія-Семена Ольгердовича (які часто помилково називають смоленськими) витримали натиск хорогв фон Валенрода у тій же битві, а залізна "кована" рать брянського князя Дмитра Ольгердовича особливо відзначалася у війську Дмитра Донського на Куликовському полі. То ж і лівобережний лицар був переважно озброєний у новіші зразки європейського обладунку.

Уже у XIII столітті почалися пошуки посилення звичайної кольчуги, яка тоді складала основний захист тіла воїна. Така кольчуга була плетена з круглих залізних кілець, викованих з дроту. Плоскі кільця у 1,5-2 рази розширили залізне поле, яке прикривало людину без збільшення ваги самого обладунку [114, с.41]. Використання великих спеціально кованих плоских кілець привело до появи зовсім нового доспіху - "байдани", який являв собою особливий вид кольчуги з великих плоских кілець без коміра, з розрізом на грудях і з короткими рукавами. Важила байдана, як і кольчуга, всього 6-6,5 кг. Цей доспіх східного походження успішно дожив до початку XVII століття і був особливо популярним у південноукраїнських степах, а також у турецькій, молдовській, угорській та балканських арміях. Байдана була кращим захистом за кольчугу, однак надто легким для важкоозброєного лицаря. Вона не могла забезпечити надійного захисту проти наконечника важкого спису під час кінної сутички, а також від арбалетних болтів.

Саме від байдани походить прізвисько знаменитого козацького вождя князя Дмитра Вишневецького – «Байда» [86, с.472]. Досі можна зустріти вигадане радянським істориком В.Голобуцьким тлумачення ніби «Байда» - це козак-гуляка, та за ним не стоїть жодне джерело.

До кінця першої половини XIV століття продовжувалися пошуки нового типу панцира. Тривало суперництво між пластинчатими та лускоподібними панцирами.

У пластинчатому панцирі залізні пластини зв'язувалися ремінцями і не потребували спеціальної підкладки. Це робило його надмірно жорстким і менш відпірним проти концентрованих ударів списа, а також того ж арбаоетного болта чи стріли, якщо вона влучала прямим ударом. Крім того у такому панцирі надто важко було рухатися самому лицарю.

У лускоподібному панцирі прямокутні або квадратні пластини кріпилися до м'якої основи подібно до черепиці. Ці луски, прикріплені до тканини або шкіри тільки з однієї сторони і у центрі, давали кращу можливість певного руху, що підвищувало еластичність самого панцира. Панцири обох типів стали застосовувалися поряд з кольчугою. В одній дружині різні воїни одночасно носили обладунки різних типів.

З другої половини XIV століття панівним став комбінований панцир [89, с.97]. Зі сходу були запозичені такі типи комбінованих панцирів як бехтерець, колонтар та батарлик, які у чернігівських князівствах були в ужитку до середини XVI століття. У таких панцирах воїни прибували на огляди війська вже у часи, коли ці території були включені до складу московської держави, причому часто зазначалося, що це озброєння ще дідівське.

Бехтерець чи бехтер (як його називали у галицьких та польських землях) походить з Персії (від перського "begter" - "доспіх"). Цей панцир набирився з розташованих рядами поздовжніх пластин, з'єднаних кільцями з двох коротких бокових сторін. Пластини монтувалися таким чином, щоби створити подвійне або потрійне перекриття. До бехтерця нарощувалися плетені кольчужні подоли, а пізніше коміри та рукави. Важив він 10-12 кг, довжина його доходила до 66 см. Захищав цей панцир більшу частину тіла, дозволяючи воїнові вільно рухатися [89, с.100-102; 126, табл.1, 53, 54].

Колонтар походить з Середньої Азії ("калантар" - таджицьке "старшина"). Цей панцир складався з двох безрукавних половин, які заціпалися по боках і на

плечах з допомогою шкіряних ремінців. Кожна з половин складалася з пластин, з'єднаних кільцями, як у бехтерці [114, с.82]. Певним недостатком такого панцира була необхідність додаткового захисту рук та стегон. Однак при швидких кінних атаках, завдяки маневровості самого лицаря, меншій вазі обладунку, цей вид захисту мав певні переваги, тому користувався популярністю.

Батарлик (бутурлик) фактично був різновидністю колонтаря, тільки мав підкладку на ваті і пряжки, якими з'єднувалися обидві половини. Підкладка гасила косі удари мечів, а також пробивну енергію стріл.

Всі ці різновиди комбінованих панцирів проіснували до початку XVII століття. Такі панцири одягали поверх іншого одягу, переважно одягаючи знизу шкіряну або кольчужну сорочку, що забезпечувало кращий захист від стріл та ударної зброї, але одночасно збільшувало вагу самого захисного озброєння. Практика носіння під панцирами кольчужної сорочки дрібного плетіння з круглих кілець скоро стала загальною.

Спочатку вигляд одягнених у начищені до блиску панцирі лицарів психологічно впливав на противника. Особливо, коли противники мали менш потужне бронювання. Самі панцири блищали так, що людина могла бачити у них своє обличчя [10, с.29]. Але з часом, в міру того як відійшли ополчення легкоозброєних селян, а у війську залишилися одні професіонали, це вже не справляло враження. Професіонали добре орієнтувалися у перевагах та хибах того чи іншого виду озброєння. Тому для більш ефективного вигляду в одязі лицарів стали з'являтися елементи розкоші. Сприяло цьому і поширення куртуазної поезії та ідеалів куртуазної поведінки.

Близько 1320 р. пішла мода на пояси як ознаку лицарського достоїнства. Лицарські пояси прикрашалися позолотою, інкрустувалися самоцвітами і були справжніми витворами мистецтва. Їх в першу чергу знімали з мертвих та полонених лицарів.

Близько 1330 р. з лицарських доспихів щезли вільні плащі-накидки, звані гамбізонами. Їх замінили накидки, які щільно прилягали до тіла і були

прикрашені кольоровим шовком та вишивкою, що ще більше збільшило вартість одягу лицаря. Взагалі через цю вартість одягу та лицарських доспівів полонених і мертвих ворогів негайно роздягали зброєносці їх переможців. Біля поля битви завжди чатували мародери з числа бродяг і нижчих верств населення, щоб обдерти не тільки мертвих, але й поранених воїнів. Їм загрожувала кара смерті, але спокуса наживи була надто сильною. Не раз на деревах поряд з полями битв вітер гойдав трупи мародерів, спійманих зброєносцями та ландскнехтами переможців.

З середини XIV століття на заході почали одягати на кольчугу лентнер (назва німецького походження, "lentner" - буквально "одяг"). На початку це був одяг з товстої шкіри, який заціпався на спині. В такий спосіб практично було досягнуто комбінованого рознесеного бронювання з різних матеріалів, до якого дійшло сучасне танкобудування. Такий спосіб захисту дозволяв гасити енергію прямого удару. Пізніше лентнер стали робити легшим з розрізаними краями і заціпати по боках. З 1360-х рр. лентнер почали підсилювати залізними пластинами, які прикріплювалися до шкіряної основи. Це додало новий ряд бронювання. Щоб не позбавити лентнер декоративного вигляду, пластини стали обтягувати шовковими та іншими дорогими тканинами, які утримувалися на металі з допомогою позолочених заклепок. Проробити такий панцир стало ще важче.

З 1380 р. на озброєнні з'явився нагрудник півкруглої форми з рухомою верхньою частиною, який заціпався над плечами і на животі (з допомогою перехрещених на спині ременів). Невдовзі з'явився і наспинник. Рівночасно як обов'язковий додаток до панциря стали застосовувати наручі, наплечники і поножі. Ці елементи захисту були винайдені давніше, але тоді вони кріпилися безпосередньо до тіла або поверх полотняної чи восняної сорочки. Тепер вони кріпилися поверх кольчужної сорочки також за допомогою спеціальних ремінців. Конструкції цих частин доспіву постійно вдосконалюватися [83, ч.2, с.211-235].

І до байдан, колонтарів та бехтерців стали додавати додатковий нагрудник випуклої форми, званий зерцалом. Він кріпився за допомогою спеціальних перехрещених широких ремінців, які заціпалися на спині.

До кінця століття в додаток до всього одягали залізні рукавиці. Ще раніше, бл. 1350 р., з'явилися залізні черевики видовженої форми з гострими носами. Саме у таких черевиках, поножах, у нагруднику з наплечниками і зображений на печатці галицький князь Владислав Опольський. Важила вся ця амуніція до 30 кг.

Суцільний нагрудник та наспинник мали значні недоліки і їх замінив панцир, який був комбінацією лентнера з пластинчатим і лускоподібним панцирами. На шкіряну основу або основу з цупкої тканини нашивалися залізні пластини, розташовані подібно до черепиці, як у лускоподібному панцирі. Зовні такий панцир обтягувався оксамитом або шовком. Він отримав назву бригантини (від нім. "brigantine").

Був також різновид цього панциря, коли пластини не обтягувалися нічим. Такий панцир називався корациною (від італ. "corazzino" – "плетенка"). Обидва панцири були німецького походження.

Застосування швейцарською піхотою проти бургундських лицарів ще в XIV столітті довгих пік і топірців з гаками (алебард) зробили бригантину вразливою. Гаки зачіпали пластини, дозволяли розривати захисне поле і проникати до тіла. Пошуки захисту від цієї страшної зброї привели до подальшої бригантини еволюції у суцільну кірасу, яка нагадувала обладунок римських легіонерів. Кіраса об'єднала нагрудник з наспинником, обидві частини стали заціпатися під рукою збоку. Для захисту плеча і рук залишилися наплічники і пластинчаті наручі, конструкції яких стали суцільними і гладкими. Спеціально для гасіння енергії прямих ударів меча наплічники почали виготовляти з виступами, іноді у формі декоративних крил.

На кінець XIV століття вийшла з моди кольчужна бармиця, яка раніше прикріплялася до шолома і захищала шию. Кольчужна сорочка отримала високий комір, а шолом - підбородник і широкий напотиличник. Це

нововведення з'явилося майже одночасно на Сході і Заході. Близько 1410 р. почали з'являтися рухомі наплечники, які заходили на нагрудник, а до кіраси стали підвішувати спідницю з 3-5 пластин. На ліктях і колінах з'явилися раковини. Знову відродилися розкішні накидки - гамбізони [75, с.74-100]. Крім прикраси, ці накидки ще певною мірою помякшували силу ударів меча. Враховуючи різнокольорові шовки на лентнерах і бригантинах, червоні та коричневі щити, розмальовані геральдичними знаками, розкішні білі або зелені гамбізони, позолочені та посріблені металеві пластини з гравіруванням та інкрустацією, війська виглядали як завітчані левади [156, с.10].

Але захисту від дошкульних стріл вимагали всі частини тіла. На початку XV століття техніка стрільби з луків досягла найвищого злету. Лучник протягом хвилини випускав 10-12 стріл, вражаюча дія яких сягала 150 метрів. З арбалета, який робив 4 постріли на хвилину, можна було пробити панцир на віддалі 200 метрів. Зменшення ударної сили стріли вимагало різноманітних кутів нахилу і випуклості елементів захисного озброєння або його багат шаровості. Пошуки кращого тривали у всіх країнах, прослідкувати за всіма змінами конструкцій у часі, за кожною новацією практично неможливо.

З 1420 р. з'явилися перші наплічники з крилами. Нові конструкції тепер мали враховувати і захист від стріл. З того часу почали носити дві кольчужні сорочки. Більш грубу одягали зверху тонкої. Це також підвищило захист від стріл. Одночасно почали носити кольчужні штани до колін та кольчужні панчохи, бо й ці частини тіла вражалися стрілами. З 1430 р. захист ніг від стріл посилили настегенники. У 1450 р. з'явився рельєфний нагрудник. До кінця другої чверті XV століття закінчилося бронювання лицаря і почалося виробництво суцільних білих кованих, так званих "готичних", лат [240, р.331].

Подібне бронювання пережив і лицарський кінь. Спочатку, за прикладом монголів, його прикрили шкіряним панциром ("кояром"). Кояр мав вигляд шкіряної попони з нашитими бляхами, яка захищала круп коня. Першим з князів такий захист взяв до вжитку Данило Галицький. Площа захисту кояром крупа коня постійно зростала. З другої половини XIV століття шкіру замінила

броня, яку постійно підсилювали, а для краси обтягували шовком та оксамитом. Кінський панцир пройшов подібні стадії розвитку як і лицарський, з тою тільки різницею, що він ніколи не був кольчужним та лускоподібним.

Крім крупа коня, спеціальний захист був введений і для його голови. Причому протягом другої половини XIV століття – першої половини XV століття тривало постійне вдосконалення конструкцій захисту тіла і голови коня, поки не були винайдені такі самі білі ковані лати, невразливі для алебарди та її різновидів. Кінські нагрудники стали робити з гострими виступами, але такі конструкції себе не виправдали. Голови коней також прикрашали султанами з пір'я. Окремим мистецтвом була кінська зброя, сідла і вуздечки, що складало гордість кожного лицаря і підкреслювало його соціальний статус і становище у війську.

Позаяк знахідок зброї, особливо захисних панцирів, з українських земель збереглося порівняно небагато, підтвердженням застосування описаних конструкцій можуть служити зображення на іконах, мініатюрах, печатках та монетах. Всі зображення “погоні”, яка була основним елементом гербів Гедиміновичів (як білоруських, так і українських) не полишають сумнівів, що зображений лицар носив саме такі лати. Це ж саме можна сказати і про зображення на печатках.

Але і зображення на іконах, причому навіть у далеких російських землях, які мали значно менше можливостей для запозичення, застосування чи виготовлення такого захисного озброєння свідчать про знайомство практично з усіма технічними новаціями. Щоб іконописці намалювали найновіше бронювання, вони мусили його бачити і звикнути до його вигляду. Давні ікони візантійського письма таких зразків не знали, західноєвропейські ікони сюди практично не потрапляли, а крім того, не могли служити зразками для православних іконописців. Тому зображення того чи іншого панцира сучасним йому автором може служити побіжним доказом його застосування в даний час. Причому автори скоріше зображували ті панцири, які бачили частіше, а не якісь рідкісні зразки.

Приведемо кілька прикладів. Відома ікона Архангела Михаїла з Архангельського собору Московського Кремля, яку датують початком XV століття, зображує головного героя в латах із спідницею з набірних пластин, з настегенниками і поножами.

Святий Георгій Змієборець на іконі XIV століття із села Станілі (Львівський національний музей) зображений у лускоподібних латах та лейтнері з нашитими пластинами. Кінь його без панциря.

Архангел Михаїл на іконі з другої половини XIV століття (Росія, Державна Третьяковська галерея, № 15030) одягнений в комбінований доспіх, верх якого з плетеної кольчуги, низ лускоподібний, опліччя захищено додатковим рядом довгих зелених пластин, які нагадують класичний лейтнер. Руки захищені кольчужними рукавами, а ноги поножами.

Клеймо № 2 ікони XV століття святого Іпатія Гангрського (Росія, Державна Третьяковська галерея, № 6135): воїни приходять взяти Іпатія за наказом ігемона (події відносяться до IV століття). Списоносці одягнені в довгі пластинчаті доспіхи з кольчужним верхом, на головах шоломи з бармицею. Нічого подібного в Римській імперії не носили. Отже зображення не може бути запозиченням із старої ікони.

Навіть канонічний сюжет про святих Бориса і Гліба містить елементи нового озброєння. На іконі першої третини XIV століття (Київський Державний музей російського мистецтва), на такій же іконі з першої половини XIV століття із каплиці Зверина монастиря (Росія, Державний історичний музей в Москві) святі зображені в пластинчастих доспіхах з ремінним кріпленням і в наручах.

На іконі з XV століття із села Велике Загор'є під Псковом на кордоні з Литвою (Росія, Державна Третьяковська галерея, № 5721) святі одягнені в доспіх типу лейтнера з довгим кольчужним подолом.

Подібні речі знаходимо на різьблених іконках, які мали поширення серед бідних верств населення. Стеатитова різьблена ікона першої чверті XIV століття (Росія, Державний Російський музей, ів.ком.243) із зображенням

Федора Стрателата і Параскевії П'ятниці: святий воїн одягнутий у пластинчатий доспіх, затягнений поясом, в руках у нього важкий довгий лицарський спис і випуклий щит.

На кам'яній різьбленій іконці XIV століття (Росія, Державний історичний музей, № 74401) Федір Стрателат також у пластинчатому доспіхові з важким списом.

Подібні зображення спостерігаємо на мініатюрах в літописах. Відоме зображення перемоги на Куликовському полі у Лицевому зведенні (БАН.31.7.30, л.96): ратники в суцільних латах поперх кольчуг.

Крім захисту тіла необхідно було захистити голову, в першу чергу від ударної зброї. Конструкція давньоруських шоломів з плюмажем із пір'я та забралами-масками втявилася напрочуд практичною і вдалою. Ще довший час шоломи цього типу доводили свою перевагу над шоломами-горшками західного типу. Їх носили майже до початку XVI століття, підсилюючи кольчужною бармицею. Шоломи-горшки так і не знайшли застосування в українських землях. Нам не вдалося відшукати жодного свідчення про їх застосування.

На початку XIV століття нарешті було винайдено надійний захист для обличчя – випукла рухома маска-забрало. Ця маска краще гасила удари меча ніж подібна маска у руських шоломах, а крім того закривала більшу площу тіла. З другої половини XIV століття на Заході шоломи-горшки були замінені шоломом-бацинетом із забралом, схожим на собачу морду, та кольчужною бармицею, яка закривала не тільки шию, але спадала на груди, спину і плечі. Бацинет (франц. “bacinnet” – буквально “черепник”), початково низький ковпак, до якого кріпилася бармиця і який одягали під горшкоподібний шолом. Пізніше в ході розвитку конструкції його зробили об'ємнішим, прикріпили забрало і він перетворився у самостійний шолом, значно ефективніший за горшкоподібний.

Якщо горшкоподібні шоломи в українських землях не використовувалися через те, що давньоруські шоломи з масками були значно ефективніші за них, то бацинет міг посперечатися і з такими шоломами. На нашу думку розвиток

давньоруського шолому з бармицею та удосконаленою маскою привів до появи бацинетів власної конструкції майже одночасно з французькими, прийнятими у хрестоносців, хоча і виключати можливість запозичення у даному випадку не варто [75, s.221-227].

Близько 1400 р. ці шоломи-бацинети замінили на шоломи-салати, які були схожими на свої античні прототипи і мали вирізи для очей та носа або забрала. В процесі удосконалення бокові сторони і затилок бацинета витягнулися, а з 1420 року над маківкою з'явився гострий гребінь, який створював також додатковий захист від прямих ударів. Так завершилося конструювання шоломів-саладів (франц. "salade") [75, s.228-243].

З середини XV століття отримали поширення шоломи типу армет, які мали захисні диски на невисокому стояку, розташовані позаду на рівні шиї, що захищали від перерубання ремінь додаткового підбородника. Ці диски можна було переміщати під час одягання шолому. Армети мали гострі забрала. Це був перший шолом, який повністю закривав голову з усіх сторін. Основні конструктивні знахідки були зроблені в Бугрундії. Армети виготовлялися полірованими з чорним травленням декоративного візерунку [75, с.244-283].

Якщо в українських землях шоломи-горшки не носили зовсім, а бацинети були в ужитку рідко, то салати і армети отримали поширення серед князів та вищого боярства. Важко зробити більш точний висновок, позаяк знахідки носили випадковий характер і на їх підставі судити про співвідношення того чи іншого типк конструкції неможливо.

Однак більш популярними були залізні шапки (які носили до 1520 р.). Їх масово застосовували як піхотинці, лучники, арбалетники, так і кінні лицарі. Також носили гостроверхі ординські шоломи (в такому шоломі зображений лицар на печатці Кейстута Гедиміновича) та турецькі шишаки з стрілками (їх носили козаки і польські гусари ще у XVI столітті). Шишаки були схожими на давньоруські шоломи без бармиці, стрілка захищала переднісся від прямого удару, іноді такі шоломи мали ще й козирки.

Захисна зброя лицарів доповнювалася ще щитом-тарчею трикутної форми, який додатково захищав ліве плече і половину грудей. Назва "тарч" арабського походження (від арабського "darake" було утворено італійське "targa", у німецькому варіанті "tartache"). Ці щити не мали умбронів (металевих шипів) і додаткових прикрас, тільки розписувалися геральдичними мотивами. Давньоруські круглі щити і миндалеподібні щити у піхотинців вийшли із ужитку ще в XIII столітті. Нечисленна піхота (списоносці) мала на озброєнні випуклі прямокутні щити, після появи алебарди та її різновидностей вони також вийшли з ужитку. Лучники і арбалетники взагалі щитів не носили.

Захист піхоти взагалі обмежувався кольчугою, поверх якої списоносці, а іноді арбалетники, одягали кіраси, та шоломами типу залізної шапки або шишака. Від піхотинця вимагалася маневровість на полі бою, тому його озброєння мусило бути легким. Часто загроза була не тільки від противника, але й від власної кінноти, яка рушивши до атаки, вже не могла спинитися і топтала навіть власну піхоту.

Наступальна зброя, порівняно з попередньою епохою, зазнала незначних змін. Основною ударною зброєю лицаря залишалися списи. Вони мали дерев'яні руків'я з масивною втулкою (переважно з гранями), яка закінчувалася наконечником з листоподібним пером трикутної форми шириною 2-3 см [146, рис.4; 155 А, рис.68]. У XV столітті на короткий час в моду ввійшло турецьке "sarie" з тонким руків'ям довжиною всього 3 м та довгим наконечником шилоподібної форми з двома шипами. Але в міру посилення бронювання довжина і вага списа продовжували зростати.

Одночасно і піхотний спис ставав довшим і міцнішим. Боротьба міст проти своїх сеньйорів покликкала до необхідності посилення озброєння піхотинця. Як у ближньому бою пробити панцир з багаторядним бронюванням? Позаяк довгий спис виявився малоефективним для вирішення цієї проблеми було винайдено алебарду. Швейцарська піхота у битві при Земпаху (1386 р.) успішно застосувала алебарди проти пластинчатих панцирів. Крім сокири на довгому руків'ї ця комбінована зброя мала ще боковий гак та лезо. Алебарди

знайшли широке застосування і постійно вдосконалювалися [222]. Досить сказати, що впродовж всієї другої половини XIV і першої половини XV століть алебарда була основною зброєю піхоти. При цьому її топірець постійно зменшувався, а гак та лезо ставали міцнішими.

Фактично різновидом алебарди була глефа, яку часом помилково ще називають бойовою косою. Глефа являла собою наконечник у формі ножа з широким лезом, який кріпився до руків'я з допомогою втулки. Біля нижнього кінця леза були гострі відростки, так звані відвідні гаки, а на обусі розташовувався "гострий палець" - прямий, висунутий вперед гак для відведення удару. Глефа з'явилася у XIV ст. у Франції та Бургундії і до кінця XV століття майже витіснила алебарду у цих країнах. Бургундці занесли її в Угорщину та у Тевтонський Орден. Звідси її могли запозичити литовці, українці та білоруси.

У Польщі та Литві глефа отримала назву кузи. Тут вона трохи відрізнялася від класичної глефи: ніж насаджувався на руків'я з допомогою втулки і з'єднувався з ним довгими залізними прожилками та заклепками, нижче втулки розміщався диск для захисту руки. Кузою, на відміну від глефи, наносили рублячий удар. Вона була ефективною проти лентнера. В українських землях цей різновид ударної зброї дожив до козацьких воєн.

У XV столітті поряд з глефами і кузами прийшли до вжитку рунки – списи, у яких, крім наконечника, були два відростки у формі півмісяця. Вони запозичені з Італії і більш ефективно служили для відведення удару [224]. Ціла гама рунок зберігалася у колекції замку в Підгірцях.

З середини XV століття від хрестоносців, серед яких було немало вихідців з Фріуля (Північна Італія), або від угорців, а можливо від одних і других одночасно, було запозичено конструкцію т.з. фріульського списа. Це був довгий спис з відростками, які утворювали гаки, сильно виступаючі з боків і загнуті донизу. Такі списи називалися ще спетумами. З їх допомогою можна було стягувати вершника з коня.

Протягом XIV ст. піхота застосовувала бойові вила. Вони мали двоє (або рідше троє) зубців на тонкій металевій втулці. У той самий час застосовувалися і бойові коси, які на заході мали назву гізарма. Всі ці різновиди алебарди були ефективними у боротьбі з лицарською кавалерією.

Гусити доповнили їх бойовими ціпами із шипами, а також шипованими булавами, підвішеними до руків'я на ланцюгу. Булави, як і булави-шестопери (цікава знахідка М.Рожка з Тустані датується XIV століттям), продовжували використовуватися як зброя ближнього бою.

У XIV-XV століттях лицарі використовували і важкі ковані булави (залізні палиці); булави, підвішені на ланцюгу (звані «вранішня зірка»); сокири та сокири-чекани, які мали вигляд кайла із гострим кінцем. Всі ці різновиди ударної зброї були досить ефективними проти комбінованих панцирів [87, с.22-23]. З 1360-х серед швабського лицарства з'явилися бойові молоти. До кінця століття сокири-чекани отримали завершення у формі піки та дзьоб-ніж з другого боку. Дальший розвиток цієї зброї привів до появи бл.1450 р. бойових чеканів, які відрізнялися від своїх попередників більш тонкими і гострими формами. Ця зброя особливо була популярною в угорських та польських військах. На більш пізніх портретах з чеканами зображені Свидригайло Ольгердович та його противник Зигмунт Кейстутович.

Новинки у конструкціях мечів припадають на кінець XIV століття. В цей період з'явилися дворучні мечі з довжиною леза до 120-140 см [207]. Тоді ж ввійшли в моду довгі мечі-кончари італійського (міланського) виробництва, які носили без піхви [116, с.78-79]. З другої половини XIV століття в українських землях стали використовувати і "корди ляцькі" - прямі однолезові клинки шириною леза 2,2-4,1 см та довжиною до 85 см [203, s.39, tabl.24, 102-111; 225, s.60-61].

Шаблі у ці часи поширення ще не отримали. Кинджали використовували різних типів, від німецьких "мізерекордій" (від лат. "милосердя") до єгипетських "місюрських" (від "міср" - араб. "єгипет") [116, с.79]. Зібрані

музейні колекції носять переважно випадковий характер і дуже важко прослідкувати шляхи та час проникнення тої чи іншої моделі в українські землі.

Піхотинці (списоносці та лучники) носили короткі мечі з довжиною леза до 65 см, конструкція яких нічим не відрізнялася від мечів попередньої епохи. Вони служили як допоміжна зброя ближнього бою, яку на практиці і списоносці і лучники використовували дуже рідко (щось подібного до нинішніх пістолетів).

Як і раніше, лицарі, а також піхота, користувалися луками та арбалетами, які в українських землях звали "кушами". Це була ефективна зброя для ураження противника на віддалі. З огляду на пробивну силу (арбалет – до 200 метрів, лук – до 150 метрів), скорострільність (арбалет – до 4-х пострілів у хвилину, лук – до 10-12) та кучність (згадаймо легенди про Вільгельма Телля) ця зброя була далеко ефективнішою від перших зразків вогнепальної зброї. Посилення бронювання так і не змогло захистити лицарів від стріл. Оглядаючи колекцію арбалетних болтів, зібрану М.Рожком у Тустані, неможливо позбутися відчуття, що пошуки такого захисту були марними.

Артилерія (франц. *artillerie*, від старофранцузького *atillier* - приготовляти, споряджати) включає у себе не тільки вогнепальне артилерійське озброєння. Більшість європейських військових істориків, дослідників історії техніки та істориків класичного і середньовічного періодів до складу артилерії включають всі засоби і конструкції, які дозволяли переміщати на певну віддаль запальні чи ударні снаряди, здатні нанести противнику втрати у живій силі чи розрушити його укріплення [96, с.102].

Деякі дослідники пропонують ділити взагалі артилерію на ударну (пробивну), металеву та вогнепальну, залічуючи до артилерії не тільки металеві машини, а й машини пробивні (тарани). На наш погляд, виходячи з первинного значення самого терміну "артилерія", такий поділ чи така класифікація мають право на існування.

Не викликає сумнівів, що металеві артилерії значно ближче до сучасної класичної артилерії ніж артилерія пробивна. Зрештою, між металевією та

вогнепальною артилерією насправді немає великої різниці. Як гармати та ракетні установки, так і балісти, пороки та інші каменемети по суті є металевими машинами, які відрізняються тільки конструкцією. Як будь-який каменемет потрібно було встановити на позиції і приготувати до пострілу, так і гармати чи ракетні установки потребують відповідної підготовки. Тому немає найменших сумнівів щодо включення металевих технічних засобів до складу артилерії і правомірності самого терміну "металева артилерія".

З радянських дослідників найбільш послідовно обґрунтував подібний погляд А.М.Кірпи́чников [110, с.81-84].

Вже у древньогрецьких полісах інженерна думка працювала над тим, щоби можна було з віддалі розрушити стіни обложених фортець або будівлі, захищені цими стінами. Розквіт металевих артилерій почався з походів Олександра Македонського і досяг свого апогею в наступну епоху елінізму. Традиція пов'язує винайдення основних конструкцій з сином одного з найближчих сподвижників Олександра - Антигона Одноокого - Деметрієм, прозваним Поліоркетом (букв. "обкладаючий міста"). Деметрій Поліоркет (бл.337-283 рр. до н.е.) був винахідником гелепол - рухомих веж, які підганяли під стіни фортець [200, р.136-137], відомих пізніше як "гуляй-городи", винайдення яких, у залежності від патріотизму автора, приписували то московським ратникам князя М.Воротинського (який, до слова, був удільним князем чернігівським і очолював рать з таких самих чернігівських князівств - одоєвського, новосильського, мосальського, козельського та ін.) чи то запорозьким козакам. Досі про це можна прочитати не тільки у авторів популярної літератури, а у більшості енциклопедій та довідників. Для деяких військових істориків це сприймається як аксіома. Але ці конструкції без значних змін з часів македонського полководця застосовувалися на теренах Східної і Центральної Європи майже до появи вогнепальної зброї. Козаки та воїни князя М.Воротинського продовжували застосовувати їх вже тоді, коли для Європи вони були анахронізмом.

З іменем македонського полководця Деметрія Поліоркета пов'язані і конструкції балліст, катапульти і таранів [224, р.154-155]. Значний вклад у розвиток цього виду озброєння вніс і відомий вчений Архімед (бл.287 - 212 рр. до н.е.). Зрештою римські легіони довели цю зброю до досконалості. Самі конструкції катапульти, балліст та бриколів з того часу практично не змінювалися. У римській армії кожній центурії надавалася одна балліста на колесах, кожній когорті - одна велика катапульта. Всього легіон мав 50-60 металевих машин, які використовували не тільки для облоги, але і у польових битвах.

Баллісти склалися з рами, в якій було встановлено один жмут жил. В середину жмута вставлявся ричаг із ложкою або пращею для снаряду чи каменя. Для приведення машини в дію ричаг з допомогою коловороту відтягували вниз, в ложку вкладали снаряд або камінь і відпускали коловорот. При цьому ричаг ударявся об перекладину і посилав снаряд, який летів на віддаль до 400 метрів, а стріли - до 1000 метрів. Ефективна дальність для важких снарядів сягала до 200 метрів, швидкість снаряду бл.45 метрів в секунду. Балісти метали каміння вагою до 30 кг, важкі стріли, оковані залізом дерев'яні бруси довжиною до 3, 5 метрів, бочки з горючою смолою [226, р.5-6].

Як і балліста, бриколь належав до машин, які наносили настільний обстріл. Цей тип машин був складніший. Бриколь представляв собою станок з вертикальною рамою, у верхній частині якої був отвір для кріплення важкої стріли. Метання стріли відбувалося внаслідок різкого удару по її хвості пружною дошкою, яка була закріплена нижнім кінцем вертикально поряд з рамою. Верхній кінець дошки відтягували назад для наведення з допомогою канатів, блоків і коловороту. Така машина металала стріли вагою від 0,4 до 50 кг на віддаль від 100 до 75 метрів.

Удосконаленим бриколом були римські стріломети. У двох напрямляючих дошках таких машин, закріплених на рамі, вставлялося вісім-десять металевих дротиків-стріл. Ударна дошка відтягувалася коловоротом з допомогою системи канатів і після відпуску випрамлялася та виштовхували ці стріли [226, р.6-7].

Катапульти вели навісний обстріл. Катапульта - це по суті лук великих розмірів. Вони склалися з довгого жолоба з міцною поперечною рамою спереду, з боків якої закріплялися по вертикальному жмуту міцно скручених жил. В середину кожного жмуту вставлялося по ричагу, задні кінці якого, з'єднані тятивою, намагалися розійтися. Середина тятиви кріпилася до повзуна з гніздом для стріли, кованого бруса або каменю. Повзун з допомогою коловорота відтягував назад тятиву, яка після зняття стопора, випрямлялася і штовхала снаряд вперед.

Катапульти метали снаряди до 1000 метрів із швидкістю до 60 метрів в секунду. Юлій Цезар писав у своїх знаменитих записках про гальську війну, що ці машини метали стріли з такою швидкістю, що вони від тертя при ковзанні іскрили і у польоті їх не було видно [226, р.7-8]. Катапульти були здатні кованими брусами пробивати чотири ряди частоколів, не кажучи про дерев'яні надбудови на валах.

Від Римської імперії металеві машини успадкувала Візантія. В ті часи з'явилися їх різновиди для метання запальної суміші - т. з. грецького вогню - сифони з надувними міхами. Поступово, однак, металеві артилерія перестала відігравати помітну роль як при обороні так і при облозі. Війська германських варварських королівств не знали цієї техніки, а з падінням Римської держави, вона стала виходити з ужитку. Лицарські замки IX-XII ст. з їх тонкими і невисокими стінами явно не знали про потужність катапульта та баліст. Але від Візантії, де металеві машини залишалися на озброєнні, цю потужну зброю запозичили слов'яни, араби та іранці. Від арабів вона повернулася в Європу через хрестові походи та іспанську Реконкісту. У Київській Русі, особливо її західній частині, ближчій до Візантії, з цією зброєю були знайомі давно. Про це свідчать багаторядні укріплення, явно розраховані на застосування противником металеві артилерії.

В свою чергу, удосконалення в Європі катапульти привело до появи фронтіболи. Фронтібола (від франц. frondibale, "fronde" - "праща", "ballo" - "кидаю") з'явилася не раніше XI ст. Нерівноплечний ричаг цієї машини вільно

повертався у вертикальній площині навколо осі, яка була закріплена між двома стійками станка. До короткого плеча ричага прикріпляли вантаж-противагу. Для заряджання фронтіболи довге плече ричага підтягували до основи станка з допомогою коловороту і вкладали у фронт (петлю у вигляді праці) снаряд (з XII ст. кам'яне ядро). При різкому опусканні довгого плеча заряджена фронтда швидко піднімалася, і в момент повного опускання противаги снаряд вилітав з неї під кутом 45 градусів. Ядро масою до 30 кг фронтібола метала на 140-210 метрів, масою до 100 кг - на 40-70 метрів. Цю зброю застосовували при облозі та обороні фортець до XV ст. [222, р.132-133].

Коли ж таки метальна артилерія стала відомою в українських князівствах? Проблема ця різними істориками вирішувалася по різному, але переважно в залежності від патріотизму. Зрозуміло, що датування її появи VI-VII ст. не підкріплене ніякими фактами, крім модного тоді псевдопатріотизму [187А, с.12]. Зрозуміло, що якщо араби, іранці, а потім західні європейці запозичили візантійські конструкції метальної артилерії, то й Київська Русь напевно не сама дійшла до їх використання. Запозичення метальної артилерії від візантійців могло статися після походів Святослава Ігоревича у 968-971 рр., де така артилерія застосовувалася проти руських військ. Але саме будівництво укріплень в одну лінію, яке мало місце впродовж X-XI ст., свідчить проти можливості використання такої артилерії. Тільки з XII ст. маємо двох- та трьох-рядні системи укріплень з валів та ровів при яких приблизно на віддалі 60-80 метрів одна лінія знаходиться від другої. Причому такі фортеці переважно були розташовані у західних та південних районах Київської Русі. Саме ці райони найбільше контактували з Візантією.

Однією з перших таких фортець був Галич. І, нарешті, писемне підтвердження застосування метальних машин ("пороків" руських літописів) також пов'язане з українськими теренами. Перші літописні звістки про застосування пороків пов'язані з облогою Звенигорода на Білці у 1146 р. [181, с.161] та Новгород-Сіверського у 1152 р. [181, с.162]. М.Тихомиров звернув увагу на один з епізодів "Слова о полку Ігоревім", де Ярослав Осмомисл

"заступив королю шлях затворив Дунаю ворота", тобто блокував угорському війську проходи у Болгарію, де розгорталася антивізантійське повстання під проводом Асеня. Ці "Залізні ворота" існують донині - в ущелині, де Дунай затиснений відлогами Трансільванських Альп і гірського масиву Магоча, який підступає до нього з іншої сторони. "Меча бремені чрез облаки" - це реальне відбиття картини переправи катапулт та інших металевих машин, які встановлювалися біля цих воріт щоби не пропустити угорську флотілію на допомогу візантійцям. В тому ж руслі і "рища в тропу Траяню чрез поля на гори" (Троянів прохід за Д.Ангеловим - гірський прохід під Пловдивом) [184, с.33-34]. Це свідчення також можна зарахувати до підтвердження застосування металевих машин, причому мобільних машин, військом галицького князя.

Свідчить про застосування пороків і переклад "Історії юдейської війни" Йосифа Флавія, здійснений бл.1200 р., де згадуються збиті пороками заборол та розбиті кути фортечних веж [182, с.121].

Поряд з тим у землях Північно-Східної Русі продовжували будувати фортеці з однорядним захистом. Більше того, тамтешні князі не були знайомі з таким родом фортефікації. Так загинув у 1184 р. князь Ізяслав Глібович, учасник походу володимиро-суздальського війська на Волзьку Булгарію, який при прориві першої лінії оборони одного з болгарських міст, вирішив, що місто здобуто і кинувся у пролом [15, с.77-78]. І тут ми стикаємося із цікавим фактом. Волзька Булгарія, яка з X ст. постійно контактувала з Хорезмом, а через нього з рештою мусульманського світу, вже була знайома з металевими машинами, тоді як північно-східні землі Київської Русі, які контактували переважно з фінськими народами та половцями, таких машин не застосовували. З тієї причини так легко здобували монголи фортеці у Рязанській та Володимиро-Суздальській землях.

Прийнято вважати, що монгольська армія запозичила металеву артилерію в Китаї та у державі хорезмшахів. Щодо останньої, то використовуючи величезні кавалерійські маси, вона не надавала потрібного значення інженерній техніці. Металеві машини, які застосовували у мусульманському світі, метали

переважно каміння на віддаль 60-120 метрів і застосовувалися виключно при обороні та штурмі фортець [201]. Китайські машини, які окрім стріл, каменю та дерев'яних окутих блоків метали ще й запальні суміші, були ефективними на віддалі 75-150 метрів [198]. Вони метали каміння вагою до 60 кг.

Крім цих машин монголи запозичили мобільні катапульти у тангутській армії (у поході на цю державу в Центральній Азії із столицею у Хара-Хото помер у 1227 р. сам Чингіз-хан). Ці невеликі катапульти тангути приміняли ще з XI ст. Їх ставили у сідлах верблюдів і стріляли з них камінням величиною з кулак. Крім того, ці катапульти поверталися навколо своєї осі [104, с.72]. Застосування цієї зброї було раціональним і у польовій битві. Як і коли дійшли в Китаї та Тибеті до використання металеві артилерії невідомо, але до початку XII ст. ця техніка тут була досконалою.

При облозі міст монголи застосовували металеву артилерію масовано. При штурмі невеликого Колодяжина на Волині було поставлено 12 пороків. Іноді відразу працювало до 32 машин. При такому обстрілі повністю руйнувалися не тільки заборона, але й дерев'яні стіни, збудовані на валах. Одночасно запальні суміші, перекинені через стіни, викликали масові пожежі у дерев'яних містах. У проломи йшли штурмові колони і вистояти було неможливо.

Монголи показали можливості металеві артилерії. Механічні праці - патерелли (легкі фронтіболи), які обслуговувало 8 воїнів, стали широко застосовувати прибалтійські хрестоносці. Вони стріляли ядрами вагою 2,5 кг [115, с.75].

Під впливом як монголів так і хрестоносців ця зброя у XIII ст. отримала широке застосування перш за все в тих краях, де вона була знана у попередню епоху - тобто у пізніших українських землях. Тут, очевидно, легше було оцінити достоїнства і переваги нових конструкцій. Не даремно ж князя Лева Даниловича сучасники називали "винахідником машин для здобування фортець" [115, с.39]. А військо галицьких князів Данила Романовича та Лева Даниловича з металевими машинами було здатне здійснювати марші 68-78

кілометрів на добу [167, с.354]. Джерела відзначають новий етап застосування металюної артилерії в українських землях з 1247 р. [10А, стб.724].

Широкий вжиток металюної артилерії привів до значних змін в оборонному будівництві. І знову попереду було оборонне будівництво Галицько-Волинської землі. Кам'яні муровані фортеці з високими вежами-донжонами були більш стійкими для металюної артилерії. Змести зубці з стіни або розвалити кам'яну вежу з допомогою пороків було значно важче, особливо коли на бойовій площадці такої вежі чи стіни стояли механічні праці та інша артилерійська техніка. Кам'яні вежі сягали до 30 метрів висоти і допомагали обложеним оборонятися навіть і після пропиви основної лінії укріплень. Відомо не менше 15 таких донжонів, збудованих у Галицько-Волинських землях у другій половині XIII ст. [165, с.22-23].

Кам'яні укріплення Холму, Кременця, Стіжка, а пізніше і Львова, довели свою надійність при спробах ординців здобути ці міста. На озброєнні такі фортеці мали свої "пороки і самостріли" [10А, стб.789]. Товщина кам'яних стін Холму сягала двох метрів [165, с.24-25].

На думку відомого археолога М.Кучинка знаменитий кам'яний замок Любарта у Луцьку було збудовано до 1250 р. з каменю. Він мав стіни товщиною 1,5-3 метри. Саме тому каменемети Куремси не змогли розрушити цих стін у 1257 р., а у 1259 р. на вимогу Бурундая князь Василько Романович "розметав" Луцьк, тоді як укріплення Володимира було спалено, тобто вони були дерев'яними.

В кінці XIII ст. за князя Мстислава Даниловича на старій кам'яній кладці розпочалося будівництво нового цегляного замку. Можна сперечатися з дослідником, який завершення будівництва відносить до початку XIV ст.[123, с.124-125]. Щілиноподібні бійниці, розраховані на лучників та арбалетників, нічого не доводять. На середину XIV ст. артилерія та ручна вогнепальна зброя ще не довели свою практичну придатність. Крім того цегляна кладка та сама конструкція будов замку вказують на аналогії в Тевтонському Ордені та Литві, які з'явилися вже у XIV ст. Дендрохронологія окремих знахідок (1332-1342 рр.)

також ще не може служити переконливим доказом. Верхній замок відділявся від Нижнього ровом, заповненим водою. Окольний град захищався частково цегляною, а частково дерев'яно-земляною стіною з мурованими та дупев'яними вежами. Ці вежі мали відкриті площадки для метальної артилерії.

Метальна артилерія покликала до життя і конструкції виступаючих веж для фланкування, тобто обстрілу штурмуючого противника вздовж стін. Це було надзвичайно важливо, коли штурмуючі колони вже наближалися до стіни або пролому.

Метальна артилерія впродовж всього XIV ст. залишалася головним видом озброєння при обороні та штурмі міст і замків. На цей час вона отримала поширення у всіх українських князівствах. Через свою відносну надійність і скорострільність ця техніка довгий час співіснувала з вогнепальною артилерією. Остання початково в наших землях майже виключно застосовувалася для оборони. До 1393 р. вогнеметна і метальна артилерія разом застосовувалися для підготовки штурму укріплень. Причому обидва роди артилерії вели обстріл з однієї віддалі (70-80 метрів) і, практично, з майже однаковим ефектом, враховуючи більшу скорострільність та надійність металних конструкцій. Останні відомості про застосування метальної артилерії при облозі міст українсько-литовським військом відносяться до 1426 року, а при обороні - до 1446 року. Але до 1471 року при облозі ще використовувалися ще самостріли-катапульти [115, с.79]. Зрештою щось подібне мало місце і у інших розвинених країнах Європи. До кінця XV ст. вогнепальна артилерія доказала свою перевагу перш за все завдяки дальності і потужності.

Таким чином факти дозволяють стверджувати, що протягом XII ст. метальна артилерія сучасних конструкцій була освоєна і прийнята на озброєння практично в усіх пізніших українських князівствах від Галицької до Чернігівської землі. Поширювалася вона із заходу на схід, позаяк у Рязанській чи Володимиро-Суздальській землях цей вид бойової техніки був невідомим. Поширення метальної артилерії відбувалося через запозичення з Візантії, а

також з Угорщини та Польщі, де відродження цього виду озброєння стимулювали хрестові походи. З іншого боку через Францію та німецькі держави Європа сприймала успіхи піренейських королівств у постійній боротьбі з арабами. Коли монгольська армія продемонструвала масове застосування більш потужних китайських машин, а також мобільних катапулт, придатних для польового бою, знову ж таки Галицько-Волинські землі першими сприйняли ці зміни у військовій справі. Якщо у цих землях ще з початку XII століття почали з'являтися багаторядні лінії укріплень, винесені від основних на два польоти металевих снарядів (160-200 метрів), то наступний етап знаменував собою появу кам'яних та цегляних стін, високих веж та фланків. У XIV столітті каменеметна артилерія стала основним видом озброєння при підготовці штурму та обороні фортець і міст. Довший час вона застосовувалася паралельно з вогнепальною та успішно конкурувала з останньою. І тільки у XV столітті це суперництво закінчилося на користь вогнепальної артилерії.

Але основним висновком є те, що за часом, а також конструкціями (в тій мірі у якій можливе їх відтворення) цей вид зброї в українських князівствах не уступав рівню розвинених країн континенту. Запозичення йшли із Заходу і Сходу, при цьому творчо перероблялися (про що свідчить приклад "винахідника машин для здобуття фортець" Лева Даниловича).

Металева артилерія зіграла свою роль у розвитку військового мистецтва українських земель XII-XV ст. Найбільший її розквіт припав на другу половину XIII століття - першу половину XV століття. Можна впевнено стверджувати, що у цьому відношенні українські князівства не відставали від інших європейських держав.

Коли з'явилася вогнепальна зброя, точно не відомо. Перша "гармата з металу" згадується в Італії бл.1305 р., а перша безперечна звітка про використання гармат у Західній Європі відноситься до 1338 року [229, р.244]. У 1374 році гармати вже були на озброєнні у Тевтонському Ордені [213, s.956], у 1377 році вони вперше використали їх проти литовців [115, с.77]. У 1382 році

гармати вже були на озброєнні у Великому князівстві Литовському [227, s.247]. У 1382 році гармати і “тюфяки” стояли на стінах Москви [82, с.243-245].

Перше невдале застосування цієї зброї у польовій битві мало місце на р.Ворсклі у 1399 році, де брали участь мало не всі українські князі. Таким самим невдалим чи радше малоефективним було використання вогневої артилерії і у битві під Грюнвальдом, де артилерія хрестоносців встигла дати тільки два залпи. Вогнепальна артилерія в українських і білоруських землях до 1426 р. застосовувалася поряд з метальною артилерією при облозі міст, а до 1446 р. - при їх обороні, причому самостріли (станкові арбалети) при обороні застосовувалися аж до 1471 р. [115, с.79].

Десь з 1380 року почали з'являтися відлиті з бронзи трубки – прообраз ручної вогнепальної зброї. Хроніка М.Стрийковського повідомляє про перше застосування "ручниці" навіть під 1378 роком [60, т.2, s.56], але важко стверджувати, що це свідчення є певним. Зрештою всі ці трубки були тільки спробами винайти ручну вогнепальну зброю придатну для вживання у польовій битві.

Справжні конструкції ручної зброї, придатні для польової битви, як і легка артилерія на ложах, які були прообразом пізніших лафетів, а пізніше і на самих колісних лафетах - були винайдені і випробувані у ході Гуситських війн [242, s.84-86, tabl.3]. З того часу ручна вогнепальна зброя застосовувалася поряд з луками та арбалетами, доки у битвах при Грансоні та Муртені (1476 р.), Нансі (1477 р.) та Босворті (1485 р.) не довела своєї переваги над лицарським озброєнням. У цих битвах залпами з аркебуз (гнотових рушниць) косили цілі ряди досконало броньованих лицарів. Були випадки, коли один постріл убивав двох і більше вершників.

Вогнепальна артилерія XIV століття була представлена каменеметними литими мецами, шафрмецами і бомбардами, які відрізнялися діаметрами і довжиною дул. Ці гармати встановлювалися на важкі бруси, а позаду у землю вкопувався спеціальний брус-рикошетник, який гасив силу інерції (наступні конструкції робили це за рахунок відкату). Пізніше ці гармати ставили у

видовбаних дерев'яних ложах. Заряджалися вони зі сторони дула. Транспортування подібних гармат вимагало доріг з твердим покриттям, спеціальних важких возів і значного числа коней або биків. Через це іноді вигідніше було возити з собою сировину, а самі гармати відливати безпосередньо під стінами обложених фортець. Після використання такі конструкції або ставилися на стіни здобутих фортець або знову перетворювалися на сировину для відлиття наступної моделі.

Захоплення важкими та надважкими гарматами продовжувалося і далі аж до облоги Константинополя, коли одну гармату, вилиту угорським майстром Урбаном, тягнуло 60 биків і супроводжувало 200 чоловік, які підтримували віз у рівновазі [163, с.78]. Для підготовки пострілу з такої гармати потрібно було 4-5 годин, але один такий постріл був здатний проломити стіну товщиною більше одного метра. До подібних гармат належить і кремлівська цар-пушка, яка ніколи не стріляла.

Вогнепальна артилерія була потрібною не тільки для штурму та оборони фортець. Було бажання використати її і у польовій битві. Тому одночасно почали з'являтися литі мідні гармати меншого калібру, які стріляли ядрами. Цей процес мав місце як на Сході, звідки були запозичені тюфяки, так і на Заході, де до 1400 р. вже були винайдені кулеврини та серпантини. Найбільш придатними для польових битв виявилися хуфниці (від "huf" - "загін"), винайдені і випробувані гуситами. До 1450 р. на озброєнні вже були гаубиці, які стріляли по настільній траєкторії, і мортири, з допомогою яких можна було стріляти через стіни. Гаубиці та мортири дозволили розробити інженерну атаку фортець. Збулася давня мрія військових інженерів. З допомогою гаубиць і мортир можна було вражати живу силу противника, захищеного фортечними стінами.

Одночасно почалося впорядкування калібрів і виготовлення ядер, точно підігнаних під розмір, що дозволяло збільшити влучність стрільби. У цей період в Італії, Франції та німецьких державах почали виходити трактати з теорії і практики стрільби та виготовлення гармат. Написані латинською мовою вони доходили до всіх куточків Європи.

Вогневі трубки, гаківниці та інші різновиди перших "ручниць" виявилися непридатними для польової битви. З них тільки гаківниці (станкові рушниці, які стріляли болтами і гаками) залишилися на озброєнні у наступний період, але тільки при обороні замків та інших укріплень.

Винайдення аркебузи (франц. arquebuse, від середньовісньонімецького *hakenbuhse* - гармата) змінило ситуацію. Це була гнотова рушниця, яка заряджалася з дула (у Московській державі ця рушниця носила назву "пищаль"). Стрільба з аркебузи велася кам'яними, а потім свинцевими круглими кулями, із спеціальної триноги-підставки. Пороховий заряд підпалювався від руки через затравочний отвір в дулі, а пізніше при допомозі гнотового замка. З'явившись в першій третині XV століття як вдосконалення гуситських ручниць, вперше аркебуза масово була застосована у битві при Босуерті (22.08.1485), де вогнепальна зброя таки довела свою придатність до польового бою. Однак через низьку скорострільність ще майже століття, навіть після застосування у 1520 р. перших мушкетів, арбалет та лук успішно конкурували із вогнепальною зброєю, перевершуючи її у швидкості і точності та не поступаючи у дальності.

У другій половині XIV - першій половині XV століття українські лицарі мали широкий вибір перш за все захисного озброєння, використовуючи ті зразки і конструкції, які дозволяли їм матеріальні можливості, а також випадковості численних воєн та лицарських турнірів. Як правило, панцири та інші деталі бойового спорядження були найціннішими трофеями, які передавалися навіть у спадщину. Після кожної битви переможці спішили зняти панцирі з убитих та полонених, а також зібрати покинену зброю. Поламани зразки озброєння також не викидалися, їх намагалися відремонтувати. Через те такі мізерні здобутки після археологічних досліджень місць великих битв.

В українських князівствах була зброя найновіших типів із Заходу та зі Сходу. Вона потрапляла туди і як військова здобич, і як предмет експорту (торунський шлях був дуже важливим, приміром для Любарта-Дмитра Гедиміновича та Кейстута Гедиміновича). Крім того, озброєння виготовлялося

на місці, а місцеві зброярі мали необхідні навички та зразки найновішої зброї під руками. З огляду відсутності якісної сталі для виготовлення часто використовувалися старі зразки зброї, а також поламани та ушкоджені. Це також причина досить рідких знахідок зразків озброєння.

Те ж саме можна сказати і про фортифікацію. Так звана "готична" кладка, використання цегли як основного матеріалу для зведення фортечних стін, фортеці з вежами-донжонами (високими потужними вежами, які панували над усією фортечною забудовою – своєрідними фортецями у фортеці), а пізніше прямі аналогії орденської фортифікації служать ілюстрацією, що принаймі у Галицькій та Волинській землях військово-зодчество розвивалося цілком у європейському руслі.

Ще однією особливістю тутешнього розвитку було будівництво наскельних фортець [171], дуже популярних в означений період у Центральній Європі [195, с.163]. Особливо багато аналогій у близьких землях сусідньої Словаччини, які тоді належали до Угорського королівства, з котрим галицькі землі перебували у постійному контакті. Але дослідження наскельних фортець, ретельно проведене М.Рожком [170, 171, 172], показало, що особливості карпатської оборонної архітектури є наслідком автохтонного розвитку ще з IX – X століть. Для нього характерне вмiле поєднання природних можливостей місцевості, використання скельних комплексів, підсиленних дерев'яними і мурованими стінами.

У той же час у колишніх Київській та Чернігівській землях фортифікація практично не розвивалася. Залишалися основними дерев'яно-земляні укріплення з городнями, як і у XIII столітті. Основними причинами цього були, напевне, вимоги ординців не будувати нових укріплень, а тим більше кам'яних. Самі ординці не укріпляли своїх міст і часто зобов'язували руйнувати укріплення своїх васалів. Коли ж Золота Орда втратила свою гегемонію і на її руїнах виникли ординські держави, виявилось, що цей головний противник у південно-східних краях і сам розучився брати укріплення. У XV столітті ординські війська майже не застосовували артилерії, включаючи і металеву.

Проти такого противника достатніми виглядали фортеці старого типу із земляними валами та дерев'яними заборонами.

Розвиток отримала і саперна справа. Так у 1410 році для переправи через Віслу польсько-литовського війська, більше третини якого склали українські і білоруські хорогви, було збудовано наплавний міст. Будівництво тривало два дні. Міст довжиною 50 м був з барок, поставлених на якорях, скріплених між собою брусами. Керував будівництвом майстер Ярослав з Галича. Будували міст псковські та новгородські теслі [107, с.46,61-62], а це означає, що такі типи мостів будувалися у всіх східнослов'янських землях.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ЗМІНИ У СТРУКТУРІ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ВІЙСЬКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ.

Якісні зміни в озброєнні не могли не вплинути на організацію війська в цілому та на його структуру. Позаяк безперестанні війни швидко робили доступними будь-які технічні здобутки, цей процес охопив практично всі країни Європи. Тевтонський Орден, у війську якого перебував цвіт європейського лицарства (серед шукачів пригод, яких надихали лицарські романи та пісні трубадурів, був навіть англійський принц граф Дербі), накопичував найновіші досягнення у галузі озброєння. Галицько-Волинська держава як союзник Ордену, а також литовські князі (у яких періоди конфронтації змінювалися періодами співпраці), мали можливість ознайомитися з досягненнями Ордену у військовій справі. Рівночасно і зміни та досягнення в розвитку озброєння у Золотій Орді ставали доступними українським князівствам. Золота Орда практично беззупинно провадила війни у Закавказзі та Середній Азії, у які були втягнені кращі збройні сили східних регіонів. Рівночасно тісні дипломатичні, союзні і торговельні стосунки Золотої Орди з султанами Єгипту та Близького Сходу також торкалися обміну інформацією стосовно досягнень у військовій сфері. Маючи змогу отримувати дані в царині військової техніки, князі знайомилися із розвитком зарубіжного воєнного мистецтва [88, ч.1, с.103].

Цікаво розглянути у порівнянні, на прикладах основних битв, перебіг та результати яких впливали на розвиток військового мистецтва, зміни у структурі та організації війська в українських землях та європейських краях. Такий аналіз доцільно провести у часовому розрізі. Наскільки нам відомо, подібного аналізу ще не проводилося.

Першим сигналом до змін у військовій справі, після століття повної переваги на полях битв броньованої лицарської кавалерії, була знаменита битва

при Кресі 26 серпня 1346 року – перша велика битва Столітньої війни. Столітня війна між Англією та Францією вибухнула внаслідок династичних претензій. Англійська сторона краще підготувалася до цієї війни і висадила у Франції, де Плантагенети володіли на ленних правах досить значними частинами території, яка могла служити їм базою. Обидві сторони за даними різних джерел мали приблизно однакову чисельність війська: від 14 до 20 тисяч.

Французька армія, очолена королем Філіпом IV, включала загони його васалів та союзників (короля Чехії Яна Люксембурзького, герцогів Лотарінгського, Фландрського, Алансонського та інших). Основу її складала важка броньована лицарська кіннота, одягнена у найновіші захисні обладунки. Піхота, за традицією, відігравала допоміжну роль і складалася переважно з арбалетників. Важке озброєння французів було найсучаснішим, індивідуальна підготовка лицарів також відповідала вимогам. Але це було самовпевнене лицарське військо, у якому мало не кожен командир вважав себе рівним королю і значно кращим за нього полководцем.

Невелика чисельна перевага була на стороні французів. Філіп IV вирішив атакувати англійців ударами важкої кавалерії, які мали підготувати арбалетники. Він навіть не зібрав військової ради перед битвою, щоб спробувати погодити дії різних підрозділів. До поля бою французьке військо підійшло стомленим після довгого маршу маршу, тоді як противник встиг відпочити. Крім того частина лицарів, не бажаючи ризикувати своїм ефектним виглядом (розкішними гамбізонами, плюмажами на шоломах та головах коней), залишилася верхи на конях у доспіхах під дощем [96, с.331].

Англійська армія, очолювана королем Едуардом III, мала певні переваги. Ще король Генріх II Плантагенет (1154-1189 рр.) провів військову реформу, яка дозволила його наступникам отримати нечисленну, але добре підготовлену професійну армію. Оскільки служба васалів обмежувалася певним числом днів у році, король запровадив для них спеціальний військовий, так званий щитовий, податок. Замість військової служби васали повинні були сплачувати

цей податок, що дозволило королям утримувати постійні професійні лицарські підрозділи. Особовий склад таких підрозділів рекрутувався з молодших синів лицарських родин. Озброєнням і підготовкою вони мало відрізнялися від інших лицарських військ, але ці підрозділи підпорядковувалися дисципліні. Їх командири призначалися королем і свою гідність здобували на службі, а не через аристократичне походження.

Другою особливістю англійської армії була наявність добре підготовлених підрозділів лучників, які набиралися з вільних селян ще з часів короля Річарда Левиного Серця (1189-1198 рр.). Великий англійський лук, довжиною мало не в ріст людини, був здатний прямим влученням пробити лицарський панцир на віддалі майже 300 кроків [69, с.38-45]. В цьому він переважав арбалет, маючи майже втричі більшу скорострільність. Підрозділи лучників також були професійними і добре підготованими.

Англійська армія розвернулася на горбі вздовж дороги флангом до противника. Підрозділи лучників були виставлені шахматним порядком. Між ними зайняли позиції лицарі, які отримали наказ битися у пішому строю, забезпечуючи прикриття лучникам. Це додало впевненості останнім і вони легко виграли двобій з французькими арбалетниками. Лучники та арбалетники, які крім стрілецької зброї мали тільки короткі мечі, а тіло захищалося легкими кольчужними панцирями, не могли протистояти лицарській кавалерії. Тому часто вони покидали поле бою, задовго до наближення противника. Прикриті спішеними броньованими лицарями, вони могли вести стрільбу протягом усього періоду атаки аж до рукопашного зіткнення.

Битва розпочалася з дуелі англійських лучників з французькими арбалетниками. Використовуючи перевагу у швидкості стрільби над арбалетниками, англійські лучники змусили їх відступати. Після цього англійці продовжили обстріл бойових порядків французької лицарської кінниці. Тим часом, покидаючи поле бою, французькі арбалетники потрапили під копита своєї ж кавалерії, яка під дошкульним обстрілом розпочала безладні атаки

правого флангу англійців [48, р.156]. Щоб очистити собі дорогу, французькі лицарі навіть рубали власну піхоту. Повільно рухаючись на стомлених конях по мокрому полю, вони були прекрасними мішенями для англійських лучників, які відчували себе безпечно поруч із пішими лицарями.

Цвіт лицарської кінноти - майже 1,5 тисячі лицарів, в числі яких були і король Чехії, граф де Блуа, герцоги Лотарінгії та Фландрії, поліг на полі бою. Тоді ж загинуло до 10 тисяч зброєносців та піхотинців [69А, с.45-46]. Розладнавши бойові порядки противника, який поніс значні втрати, англійці самі перейшли в атаку.

Битва при Кресі продемонструвала початок кризи панування броньованої лицарської кінноти і тимчасову перевагу наступального озброєння перед захисним, що, в свою чергу, викликало шалену гонитву за удосконаленням лицарського панциря.

У дещо менших розмірах ця ситуація повторилася у жовтні 1346 р. при Невілл-Кросі, де шотландські лицарі на чолі з королем Давидом II потерпіли повну поразку від англійського війська, яке також прийняло бій у пішому порядку. Лицарі йшли, прикриваючи підрозділи лучників. Шотландці атакували їх у кінному строю і були повністю розгромлені, втративши більшість людей на підході до бойових порядків противника. Причому сам шотландський король потрапив у полон [36, р.63-64].

Нездатність лицарського війська вести бій на пересіченій місцевості, не кажучи вже про штурм укріплень, продемонструвала облога Белза у 1352 році. Це трапилося у ході боротьби за Галицьку спадщину. Після того як польський король Казимир самотужки не зміг впоратися з волинським князем Любартом-Дмитром Гедиміновичем, Польща визнала права Угорщини на Галицьку спадщину і стимулювала угорську інтервенцію. Угорський король Людовик Анжуйський з польським королем Казимиром у лютому 1352 р. підступили під стіни Белза. Кожен з королів привів не менше 3-х – 4-х тисяч війська.

Воєвода Дрозд, який обороняв Белз, міг протиставити цьому числу не більше 500 воїнів, з яких може трохи більше сотні могли складати професіональні дружинники. Протягнувши тиждень на переговорах (можливо, що він сподівався на допомогу від князя Любарта), воєвода зумів укріпити замок. Судячи з археологічних матеріалів, белзький замок не мав кам'яних мурів. На валах стояли укріплення з городнів (заповнені землею дерев'яні зруби). Система шлюзів дозволяла заповнити рови водою. Причому глибина їх не була великою: судячи з Дубницької хроніки (де епізоди белзької облоги записані, схоже, зі слів учасника битви), угорці і поляки змушені були битися, стоячи по горло у холодній воді.

З тексту джерела також випливає, що під стінами мали місце і польові сутички: можливо, вилазки гарнізону. Під час однієї з таких сутичок король Людовик отримав удар по голові залізною палицею-келепом на зразок “вранішньої зірки” або булавою та злетів з коня [51, р.160-161]. Зрозуміло, що король не йшов особисто на приступ, тим більше верхи на коні. Отже це мусило трапитися у польовій битві. Останнє дозволяє припускати, що белзький гарнізон мав пристойне озброєння, яке дозволяло йому вступати в таку битву проти броньованих лицарів. Скоріше всього тактика, застосована воєводою Дроздом, нагадувала англійську. Лицарі рухалися під прикриттям лучників, яких захищали і прикривали самі. Це і забезпечило успіх.

Втративши багато лицарів, в їх числі і племінника Людовика, угорсько-польське військо безславно відступило [91, с.38]. А у його рядах були блискучі лицарі з Угорщини, Неаполя, Калабрії, не кажучи про польських латників. Все це військо було одягнене у найновіші захисні обладунки, в т.ч. міланської роботи, що особливо цінувалося. Від обладунків інших майстрів вони відрізнялися перш за все високою якістю сталі та міцністю.

Варто зауважити, що облога Белза у 1352 році майже не зацікавила українських істориків. Наприклад, Л.Войтович лише побіжно згадав про цю битву та поранення угорського короля, зате він підкреслив, що за миром 1352

року Белзьке князівство залишилося за Любартом Гедиміновичем, який передав його своєму васалові Юрію Наримунтовичу [84, с.118]. Пізніше цей історик висунув гіпотезу про можливе існування старшого брата Юрія - князя Семена Наримунтовича, який міг у 1350-1352 рр. займати белзький престол. Цей князь помер від рани, прийнявши перед смертю чернечий чин під іменем Феодосія [86, с.299]. На наш погляд, на користь цієї версії може свідчити повідомлення Будаїської хроніки про волинську кампанію 1351 р., у якій в угорський полон ніби-то був узятий якийсь князь (напевно белзький, бо ім'я Любарта чи Кейстута було б неминуче названо) [59, р.481-501]. Таким князем міг бути Семен Наримунтович, поранений під час вилазки. Тоді логічно, що подальшою обороною керував воєвода Дрозд. Повернувшись з полону після укладення миру, князь Семен Наримунтович міг померти від ран, прийнявши перед смертю чернечий чин, як це тоді практикувалося у князівських родинах.

Але значення битви під Белзом було значно більшим. Поразка угорсько-польського війська під стінами Белза не тільки допомогла Любартові Гедиміновичу зберегти свої волинські володіння, але й мала певний вплив на подальшу еволюцію військової справи в цілому регіоні. Це була третя з європейських битв, яка засвідчила кризу лицарської системи. Практично вперше незначне військо другорядного князівства, спираючись на фортецю, збудовану в попередній період, зуміло вистояти і змусило відступити першокласну армію угорського короля, підтриману польським військом.

Тим часом Столітня війна продовжувалася. 19 вересня 1356 р. при Пуатьє наступний французький король Іоанн Добрий, вихований на куртуазній поезії та лицарському кодексі честі, ще раз довів нездатність лицарського війська вести боротьбу на пересіченій місцевості проти відповідно підготованого противника. Наздогнавши змучену англійську армію принца Едуарда Уельського, прозваного Чорним Принцом, король Іоанн відрізав її шлях до Бордо і змусив прийняти битву. Все було на стороні французів.

Хроніст Фруассар називає чисельність французів 20 тисяч, а англійців - 7 тисяч, що, схоже, близько до істини [69А, с.52]. Чорний Принц мав 1800 лицарів, близько 2 тисяч лучників і трохи більше 3 тисяч піхотинців-списоносців [182, с.156-158]. Досі піхотинці-списоносці у подібних битвах серйозної ролі не відігравали.

Сили французів переважали англійців приблизно вдвічі. Основу їх, як і раніше, складала броньована лицарська кіннота. Впевнений у перемозі, французський король відіслав піше ополчення городян, яке прийшло йому на допомогу. Лицарські самовпевненість і гонор не дозволяли йому ділити перемогу із якимись городянами.

Англійці знову, як і у битві при Кресі, закріпилися на пагорбі. Перевага противника в чисельності знову змушувала їх діяти від оборони. Лицарі зайняли позиції поруч з списоносцями та лучниками. Вся позиція була додатково прикрита палісадом (вбитими в землю рядами загострених дерев'яних палей), у якому залишили дефіле (вузький прохід) для можливих контратак. Це дефіле і стало об'єктом безладних атак французського війська.

Не досягнувши успіху після прямих атак дефіле силами важкої кавалерії, французи зазнали перших зовсім марних втрат. Тоді король наказав своїм лицарям зійти з коней і атакувати противника у пішому порядку. Але виявилось, що останнє зовсім не так просто. Не маючи потрібного вишколу, повільно рухаючись у важких панцирях, під градом стріл противника, французи несли значні втрати. Прикриті палісадом і списоносцями, поруч з спішеними лицарями, англійські лучники почували себе безпечно. Атака за атакою захлиналася. Гнів, розпач і відчай гнав знову і знову французьких лицарів до цього неприступного дефіле за яким був противник, якого, здавалося можна було легко розтоптати. Проходив час, танули сили і зростали втрати.

Відчувши, що запал французів погас і вони не мають чим підкріпити свої атаки, Едуард Чорний Принц повів своїх лицарів в контратаку. І тоді у

французьких рядах почалася паніка. Герцог Орлеанський першим покинув поле битви, ведучи за собою свою дружину. Битва перетворилася на сутички окремих груп, де французи ставали легкою здобиччю своїх супротивників. Англійці не дотримувалися куртуазних правил. Їх лучники, які супроводжували лицарів, просто розстрілювали з віддалі французів, не чекаючи рукопашного зіткнення. Вірний лицарським правилам король Іоанн не послухав своїх придворних, бився до кінця і потрапив у полон.

Французи втратили 5-6 тисяч, з яких більше половини складали лицарі [147, с.173]. Битва при Пуатьє ще раз продемонструвала вразливість броньованої лицарської кавалерії. При нормальному прикритті, не брячися бути розтоптаними важкою кінницею, лучники виявилися здатними розбити атаку закутих в лати лицарів. Розбивши стрій броньованих лицарів, вони тим самим позбавили атакуючих основної переваги. Замість залізної стіни до дефіле доходили розрізнені групи, з якими могли вступити в битву і піхотинці-списоносці. Причому їх полегшене захисне озброєння давало певні переваги в діях, враховуючи, що їх бойові порядки були прикриті тимчасовими укріпленнями. Виявилось, що піхота правильно організована, озброєна і вишколена, здатна протистояти броньованій кавалерії і у прямому зіткненні.

Нова тактика, продемонстрована англійцями, вимагала змін у структурі війська, перш за все у співвідношенні піхоти та кінноти. На черзі з'явилася необхідність появи спеціальних підрозділів професійної піхоти - як ударної, так і стрілецької. Одночасно була продемонстрована необхідність вишколу лицарів взаємодії з такою піхотою, а також вміння битися в пішому строю. Ще раз була продемонстрована перевага дисциплінованого війська перед лицарським індивідуалізмом. Крім того виявилось, що битви не обов'язково приймати на рівнинах, зручних для розгону важкої кінноти. Навпаки, уступаючи противникові у чисельності, доцільно змусити його прийняти битву на пересіченій місцевості, використовуючи як сам рельєф так і додаткові укріплення.

Після цієї битви, відгомін про яку швидко дійшов до найвіддаленіших країв, почалися гарячкові пошуки як нового піхотного озброєння, здатного пошкодити лицарський панцир, так і посилення його.

Угорський король Людовик Анжуйський виявився менш фанатичним прихильником лицарських традицій. А можливо, він просто врахував наслідки власної невдачі під Белзом. Коли у червні 1356 р. угорське військо через Аквілейський патріархат вторглося на територію Венеції, у його складі було достатньо піхоти, лучників та арбалетників. Це дозволило здобути оточене кам'яними стінами місто Конельяно та успішно здійснити обкладення Тревизо.

У квітні 1357 року на ріці Brenta угорський король довів венеційським кондотьерам перевагу нової структури війська. Спроби італійської кавалерії скинути угорців в ріку завершилися повною поразкою [38, р.104-105]. Арбалетники і лучники Людовика Анжуйського перестріляли венеційських лицарів ще до того як вони досягнули прямого зіткнення. Розладнані ряди зустрілися із броньованою стіною угорських лицарів.

Перипетії цієї війни слабо вивчені. Ніхто з дослідників не ставив питання чому досить незначні угорські сили (менше 10 тис.) протягом двох років змусили Венецію відмовитися від всього побережжя Далмації (за миром від 18 лютого 1358 року). На наш погляд одним з основних складників перемоги армії Людовика Анжуйського була структура його армії, яка враховувала зміни в озброєнні та тактиці. У війську угорського короля майже половину чисельності займали лучники, списоносці та арбалетники. Були спеціальні підрозділи хорватських та боснійських лучників, які мало в чому уступали англійським. Та і лицарство, особливо угорське, само було навчено діяти в пішому строю, а також вело з собою на війну піших лучників та зброєносців. Із числа закарпатських шляхтичів-немешів також набиралися піші лучники та списоносці. Захисне озброєння їх було легшим за лицарське, але сильнішим за звичайну піхоту, що дозволяло їм при певному забезпеченні протистояти кавалерійським загонам венеціанських кондотьєрів (воєначальників, які

наймалися на службу з власними загонами), які мали типове лицарське озброєння. Крім того армія Людовика Анжуйського мала потужну металеву артилерію. Можливо, що вона використовувалася і у польових битвах.

Звичайно, військова справа, незважаючи на пов'язаний з нею прогрес, перш за все техніки та науки, є найбільш консервативною і традиціоністською сферою. Якщо жінки завжди (прямо чи завуальовано) проривалися у сферу політики і вносили у неї живий струмінь новизни, то у військовій справі, узурпованій одними чоловіками, довший час панують традиції, викристалізовані на бойовому досвіді тої чи іншої армії. І тільки нищівні поразки змушують приступити до якихось змін. Але консерватизм військових верхів завжди має місце, і для перемоги нового переважно потрібен цілий ряд таких поразок. Тому лицарська традиція ще довго опиралася досвіду, який впливав із реальної практики. Поразки французських лицарів, які набули широкого розголосу, викликали нову хвилю модернізації захисного озброєння та підсилення бронювання. Крім того, часті війни, які не затихали у Європі, демонстрували випадки традиційного зіткнення кінних мас на рівнинах, тобто класичних лицарських битв.

До такої битви можна віднести битву литовського війська з ординцями на Синіх водах у 1363 р. Ця битва трапилася у період напруженої боротьби за престол у Золотій Орді. Темник Мамай, який базувався на Крим та Північне Причорномор'я, змушений був основні ординські сили кинути на Волгу. Правобережні причорноморські улуси залишилися самі на себе. Цим блискуче скористався великий князь литовський Ольгерд Гедимінович.

Джерела не дозволяють детальніше говорити про цю битву [91, с.79-83]. Можна тільки припускати, що військо великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, яке складалося з дружин литовських, білоруських та українських князів, було ополченням кінних лицарів. Військо ординських улус-беків Кутлу-Буги та Хаджибея та їхнього васала подільського князя Дмитра, також, скоріше всього, було кінним ополченням. Напевно тільки чисельність

ординського війська була трохи більшою, але перевагу отримало краще броньоване литовське військо. У його складі перебували князі Юрій, Олександр і Костянтин Корятовичі, які мали досвід оборони волинських земель від польсько-угорського війська. Їх дружини, закуті у броню, напевно, зіграли основну роль у цій битві. Сама битва була зіткненням на рівнині кінних мас обох сторін. Ординці потерпіли повну поразку і зазнали значних втрат. Інакше важко пояснити наступні події, зокрема легке опанування Корятовичами подільських земель і замків, а також наступний успішний похід Ольгерда далеко на південний схід. У плані розвитку військового мистецтва ця битва скоріше свідчила на користь прихильників нарощування бронювання, які відмахувалися від перших невдач лицарської кінниці.

Невдачі перших етапів Столітньої війни, однак, змусили французів шукати виходу. Король Карл V (1364-1380 рр.), який змінив Іоанна Доброго, померлого у англійському полоні, у 1369 році домігся у Генеральних штатів права збирати постійні податки - фуаж (від кожного будинку, який мав пічку), габель (від продажі солі) та еди (від проїзду через митницю). Надходження від цих податків дозволили почати військову реформу у країні. Були створені наймані підрозділи перш за все кінних лучників, піхоти (списоносців та арбалетників) і вогнепальної артилерії, яка робила свої перші кроки.

В короткі часі королівський полководець Дюгеклен, уникаючи великих битв, випробував результати проведених реформ. Особливо ефективними вони виявилися при штурмі замків та фортець. Застосування меців, шаф-меців і, особливо, бомбард, які ставили на спеціальні видовбані дерев'яні ложі, дозволило легко руйнувати вежі замків і пробивати досить широкі проломи в стінах. Для захисту від обстрілу противника облогові батареї розміщали в траншеях, а бруствери укріплювали плетеними кошами, набитими землею. Такі прості прикриття витримували не тільки обстріл лучників, арбалетників, металевих артилерій, але й обстріл з вогнепальної зброї. Прямокутні кам'яні та цегляні фортеці, стіни яких виступали над поверхнею землі, виявилися

надзвичайно вразливими для облогової артилерії. Гарнізони фортець не тільки не мали власної артилерії, але і не могли нею скористатися із непристосованих стін та веж. Фортеці та замки, які служили надійним захистом проти війська, озброєного арбалетами та луками, а також металююю артилерією, нічого не могли протиставити пробивній силі бомбард.

Спроби зарадити справі шляхом створення так званих “тарас” (дерев’яно-земляних виступів перед стінами, на яких встановлювали гармати) великого ефекту не дали. Головною причиною була, напевно, низька ефективність артилерії в оборонному бою через габарити і технічну складність підготовки пострілу, що мало менше значення при облозі. Але тараси стали прообразом пізніших бастей (напівкруглих виступів у фортечній огорожі), які були пристосовані для розміщення артилерії.

Організація бреш-батареї (спеціальних артилерійських підрозділів, завданням яких було робити проломи у фортечному фронті) і широке застосування вогнепальної артилерії при облозі фортець, допомогло французам у короткі терміни відбити у англійців більше 200 таких укріплень [204]. Виникла спеціальна тактика обкладення і штурму таких укріплень. Бреш-батареї зосереджували свій удар проти вежі або куртини, призначеної для наступної атаки піхоти. В цей час інші батареї вели артилерійську дуель з артилерією встановленою на тарасах та проти металююю артилерії на стінах. Гаубичні і мортирні батареї стріляли через стіни, не даючи змоги противникові оговтатися і перкидувати сили з дільниці на дільницю.

У західних українських землях продовжувалася боротьба Любарта Гедиміновича з польсько-угорською експансією. Брак докладніших джерел (хроніка Яна з Чарнкова надто скупа стосовно подробиць бойових дій) не дозволяє судити про характер польсько-волинської війни 1366 року. Схоже, що у серпні 1366 року мав місце несподіваний напад добре підготованого польського війська. Одночасно, згідно попередньої домовленості з Тевтонським Орденем (з початку року пруські міста отримали свободу торгівлі

на теренах Польщі, а сам король Казимір III восени 1366 року з подякою їздив до Марієнбургу), його сили скували тракайського князя Кейстута Гедиміновича – єдиного надійного союзника волинського великого князя Любарта-Дмитра Гедиміновича [91, с.44-46].

Позаяк (не беручи до уваги території Белзького князівства, князь якого піддався польському королеві і отримав в лен Холмське князівство) було здобуто ряд потужних волинських замків, у числі яких були дві столиці - Володимир та Холм [99], можна не сумніватися, що у складі польського війська було багато піхоти, лучників і, напевно, артилерія. Поразка Любарта Гедиміновича була пов'язана з невідповідністю та загальною перевагою сил противника, який діяв відразу на кількох напрямках. Свою роль зіграла також зрада белзького князя Юрія Наримунтовича та Корятовичів, на яких Любарт, безперечно, розраховував.

Поки Чингізиди нищили свої сили у взаємній боротьбі, новий, добре організований завойовник - Османська імперія з 1354 р. почала свої завоювання на європейській території. Ще наступник Османа – султан Урхан (1326-1359 рр.) створив постійний корпус професійної піхоти (яничар), який рекрутувався із християнської молоді, взятої в полон або у вигляді данини, і насильно наверненої у іслам. Це військо отримало добре озброєння, прекрасний вишкіл і фанатичне виховання. Військова реформа султана Урхана також забезпечила формування лицарської кавалерії (сипахів), яка рекрутувалася з турок, що несли службу на основі отриманих земельних ленів. Доходи, отримані від експлуатації цих ленів, дозволяли сипахам забезпечувати себе сучасним озброєнням. Турецька армія використовувала найновішу техніку, в т.ч. артилерію. Об'єднавши дрібні сельджуцькі держави у Малій Азії, турки отримали потужну базу для розгортання великих збройних сил. Візантійська імперія, володіння якої, навпаки, значно скоротилися з втратою Нікеї, Іконія та інших областей, не мала можливості протиставити щось серйозного цій експансії турків.

У 1361 р. султан Мурад I (1359-1389 рр.) захопив Адріанополь та інші володіння Візантії у Фракії. У 1371 р. об'єднані сили македонців і сербів, яким прийшли на допомогу загони боснійців, болгар, валахів та угорців, на ріці Маріці під Чірменом спробували зупинити просування турків. Вночі 26 вересня 1371 року македонський воєвода Углош та король Південної Сербії Вукашин, які не організували охорону та розвідку, були раптово атаковані кавалерією сипахів. Туркам навіть не довелося вводити у бій піхоту. Об'єднана балканська армія була розгромлена у традиційному стилі - лицарською кіннотою [214, р.86-90].

Попри помилки короля Вукашина слід зауважити, що бронювання турецьких сипахів було міцнішим, ніж у балканської кавалерії. Але головною причиною такої був несподіваний удар і дисциплінованість османського війська, тоді як загони його противників діяли розрізнено і дозволили туркам заскочити себе зненацька на власній території, яку знали досконало.

В кінці жовтня 1376 р. волинський князь Любарт Гедимінович з своїми васалами Юрієм Наримунтовичем і Кейстутом Гедиміновичем (останній як берестейський князь також номінально був васалом волинського князя [84, с.98], продовжив боротьбу за відновлення Галицько-Волинської держави. Власне ця боротьба не припинялася, просто тодішні війни, як і Столітня війна, мали свої особливості. Після кожної кампанії, яка завершувалася великою битвою, наступала перерва, яка могла тривати і кілька років, поки сторони знову могли зібрати більш-менш пристойне військо, щоби продовжити боротьбу.

Волинське військо вступило у Галицьку землю, швидко зайняло її територію, форсувало Сян під Завихвостом і почало пустошити межиріччя Сяну і Вісли аж до Кракова. Тільки полонених польські джерела налічили 23 тисячі [91, с.53], що виглядає неймовірним. В ті часи, правда, в число полонених включали мирних обивателів, яких потім переганяли на свої

території і осаджували на різному праві. При браку населення подібна практика використовувалася як українською, так і польською стороною.

На жаль, ні Ян з Чарнкова, ні Герман з Вартбурга, ні річники Малопольський та Куявський, які зберегли відомості про ці події, нічого не розповідають про склад волинського війська. Можна тільки з певною мірою впевненості припускати, що це військо було повністю кінне (надто швидкі переходи) і окрім латників, мало у своїх рядах кінних лучників та арбалетників, а можливо, і артилерію (було здобуто ряд міст і замків).

Ця акція викликала переполюх у Польщі та обурення поведінкою угорського короля, який після укладення польсько-угорської унії був зобов'язаний обороняти польські землі. Людовик Анжуйський, зібравши потужне військо, влітку 1377 року виступив проти волинських князів. Його військо мало у своїх рядах піхоту та лучників, а також артилерію.

На цей раз облога Белза тривала більше шести тижнів. Але, навчений минулою невдачею, король не пішов на штурм фортеці. Юрій Наримунтович, на думку хроніста Германа з Вартбурга, міг би ще оборонятися і далі, але, не отримавши допомоги від Любарта, пішов на переговори про капітуляцію [91, с.54]. Ці події також свідчать про достатнє озброєння белзької дружини, яка уступала противникові хіба що чисельно.

Краківські, сандомирські та серадзькі полки, які на початку походу обклали Холм, швидко здобули цю столицю і підійшли на допомогу Людовикові під Белз. Сам Любарт також був зв'язаний польським військом, а сили Кейстута вкотре були відвернуті хрестоносцями. Але міць волинського війська була високою, про що свідчить як впевнена оборона Белза, так і умови миру, які були досить поміркованими. Людовик Анжуйський привів на Волинь численну, добре організовану і загартовану в боях армію, яка мала за собою досвід перемог у Північній Італії та здобуття потужно укріплених міст у Далмації. Крім того, цвіт польського війська атакував Холмське та Володимирське князівства. Отже, можемо стверджувати, що волинське військо

поступалося противникам хіба чисельністю, а озброєнням і організацією було однаковим. Крім того Любарт зберіг свої війська, інакше замість миру війна би закінчилася анексією Волині.

Архітектура Луцького замку Любарта, збудованого із врахуванням найновіших досягнень тевтонського військового зодчества, яке відбивало останні європейські тенденції [127, с.54], також свідчить, що військова справа на Волині в часи князя Любарта-Дмитра Гедиміновича відповідала європейському рівню.

Аналізуючи бойові дії 1376-1377 рр., навіть при тій незначній інформативності джерел, що збереглися, можна зробити висновок, що обидва війська (волинське та угорське) мали найсучасніше озброєння та організацію. І все ж основою обох цих армій залишалася лицарська кавалерія. Посилення захисного озброєння у третій чверті XIV століття за рахунок цілого ряду конструктивних знахідок знову привело до тимчасової переваги цього виду збройних сил.

Так само битвою двох кавалерійських лицарських армій була битва на Куликовському полі у 1380 р. Ця тема має досить велику історичну літературу [літ. див. 121, с.289-318], тому немає потреби зупинятися на всіх її моментах.

Серед українських істориків щодо її оцінки спостерігаються два протилежні і, на нашу думку, однаково невірні погляди. Одні вважають її мало не епохальною у нашій історії, інші - навпаки, думають, що ця битва не мала жодного значення для українських земель і їх історії. Беремо на себе відважність зауважити, що попри участь окремих українських князів і їх дружин у цій битві (причому роль і одних і других була далеко неординарною), якраз ця битва, результати якої не мали жодних політичних наслідків для російських князівств, зокрема Московського, дозволила лівобережним українським князівствам повністю позбутися ординського впливу. Між приходом Тохтамиша і його розгромом військом Тимура лівобережні князі

практично не відчували ординського натиску, можливо тільки переживши легкий страх або сплативши раз-два данину-вихід.

Щодо чисельності військ, то, на наш погляд, найбільш коректними виглядають підрахунки А.Кірпічнікова, який оцінює військо Дмитрія Донського у 40-45 тисяч, а військо Мамає - рівне йому або трохи більше (до 50 тисяч, що відповідає п'яти кулам-полкам чи туменам) [116, с.66-68]. Всі інші підрахунки, довіра до джерел епічного характеру і таке інше суперечать як всьому тому, що ми знаємо про армії цього періоду, так і тому фактові, встановленому російським істориком, що на Куликовському полі їх просто не можна було розмістити.

Це була найбільша з усіх відомих битв XIV століття. Мамає зумів зібрати військо, яке чисельністю майже не поступалося війську Батия, з яким той завоював більшу частину Русі. У рядах ординського війська перебували і італійці, очевидно генуезці з кримських колоній. Але таке чисельне військо не могло мати однаково сильного озброєння і потрібного вишколу.

Російське військо складалося з дружин більшості князівств. В його рядах були українські та білоруські князі-емігранти: Дмитро Корятович Боброк-Волинський, Бутав-Дмитро Ольгердович та Андрій Ольгердович, які були знайомі з останніми досягненнями європейських армій. Майже всі вони мали також значний військовий досвід. Не випадково Дмитро Боброк-Волинський був одним з головних воєвод московського князя, можна сказати – головним воєводою, оскільки він поступався тільки серпуховському князеві Володимиру Андрійовичу, який за родовим рахунком був другим у московській династії.

Обидва війська мали різноманітне озброєння, включаючи найновіші зразки, причому як азіатські так і європейські. Яке співвідношення цих зразків до загалу - невідомо, але поза сумнівом обидва війська склалися переважно з підрозділів кінних латників [116, с.69-87]. Нам здається, що все ж обидві армії мали у своєму складі доволі легше озброєних кінних лучників.

Напевно, не випадково героями цієї битви стали саме Гедиміновичі, у першу чергу Дмитро Боброк-Волинський, який мав досвід оборони Волині проти угорсько-польського війська. М.Тихомиров доводив, що з Дмитром Корятовичем виїхали з Волині і його васали, які також взяли участь у цій битві [184, с.16]. Він навіть звідкись взяв, що їх було біля тисячі. С.Заремба зробив такий самий висновок стосовно сіверських та полоцьких дружин [102, с.58]. Все це гіпотетично, хоча, звичайно, князі-емігранти мали при собі певне число дружинників-співвітчизників.

Твердо встановлено, що брянська "кована рать" також значно посилила армію московського князя [180, с.184-185]. Крім того у битві брали участь дружини удільних чернігівських князів: новосельського, елецького, мещерського, оболенських та таруських. Ці князі ще не були на той час московськими васалами (вони балансували між Литвою та Москвою), але їх землі постійно страждали від ординців, чому вони і відгукнулися на заклик великого московського князя. Ці дружини склали мало не третину війська московського князя. Саме вони принесли у це військо як новинки європейського озброєння, так і практику його використання.

Куликовська битва була все ж класичною битвою лицарської кавалерії, де все вирішувалося в особистих поєдинках при зіткненні кінних мас. І перемогу здобув той, хто зумів приберегти резерви для вирішального удару, коли обидва противники вже використали всі засоби. Завдяки досвіду і витримці князя Дмитра Боброк-Волинського, який фактично командував Засадним полком і зумів утримати Володимира Андрійовича від передчасного введення в бій цієї бойової одиниці, перемога дісталася війську Дмитра Донського. Сам великий князь Дмитро Іванович фактично усунувся від керівництва військом, віддав свої доспіхи бояринові Берсенку, який і загинув під його знаменом, а сам брав участь у битві в рядах Великого полку. Для того часу подібний вчинок не міг викликати захоплення.

І можна погодитися з висновком А.Кірпічнікова, що "перемога на Куликовому полі була досягнена дякуючи використанню не стільки східних, скільки загальноєвропейських бойових засобів і прийомів ведення ближнього бою" [116, с.84].

Кінець XIV - початок XV століття був періодом останнього злету лицарської кавалерії, про що свідчать перебіги найзначніших воєн та битв як на європейській території, так і в українських землях. Причини цього крилися у подальших успіхах зброярства, зокрема у значному посиленні бронювання лицарів і коней.

У цей період певним дисонансом прозвучали хіба битви при Земпаху (9.06.1386 р.) та Нельфесі (9.04.1388 р.), де броньовану лицарську кінноту несподівано розгромило піше ополчення.

У першому випадку герцог Леопольд III Габсбург, який з 5 тисячами лицарів вторгся у швейцарський кантон Люцерн, зіткнувся із 5-тисячним пішим ополченням П. фон Гундольдінгена і атакував його у піших бойових порядках, бо пересічена місцевість не дозволяла розгорнути кавалерію. Ополчення зуміло вистояти до підходу підмоги, яка атакувала австрійців з флангу. Герцог Леопольд III і більшість його лицарів впали на полі бою. Важке бронювання не дало помітних переваг у пішому строю перед швейцарцями, які були озброєні важкими довгими списами та новим видом ударної зброї - алебардами [236, р.56-62]. Останні вперше масово були примінені у цій битві і дали непоганий ефект проти лускоподібних панцирів з набірних пластин. Крім того швейцарська піхота краще тримала стрій, а більш легше захисне озброєння давало їй певні переваги перед неповороткими лицарями.

У другому випадку знову австрійські лицарі потерпіли поразку від пішого ополчення швейцарців з їх важкими довгими списами та алебардами. Успіхи піхоти у бою з лицарями дали шалений поштовх для дальшого розвитку ударної піхотної зброї, ефективною проти лускоподібних та інших панцирів з багаторядним захистом.

Похід польсько-литовського війська у Галицьке королівство у 1387 р. з військової сторони мало висвітлений у джерелах. Длугош, як звернув увагу ще М.Грушевський, майже нічого не знав про цей похід, а крім того датував його аж 1390 р. [91, с.121]. Схоже, що цей похід, організатори якого прагнули показати свою силу, був походом лицарської кінноти, демонструючої останні технічні досягнення, які мали справити враження. Організатори походу прагнули одним виглядом свого війська змусити деморалізованого противника до капітуляції.

Польське військо, яке номінально очолювала королева Ядвіга, сподівалося анексувати Галицьку землю без допомоги литовців. Князь Владислав Опольський, зустрівшись з невірністю своїх васалів, не отримав допомоги з Угорщини і марно намагався отримати таку допомогу від чеського короля, погоджуючись на перетворення Галицького королівства у чеський лен. Тому князь не наважився вивести своє військо проти польського, а, сподіваючись на міць укріплень галицьких міст, виїхав за допомогою.

Перемишль та Львів не чинили опору, патриціат цих міст обмежився забезпеченням гарантії старих привілеїв. На той час громади цих міст були значною мірою поліетнічними.

Але Галич, воєвода якого Бенедикт вирішив оборонятися, це військо не наважилося брати, напевно через відсутність піхоти та облогової техніки. Ягайло поспішив послати на допомогу дружини своїх васалів Юрія Наримунтовича, Федора Любартовича, ратненського князя Федора Ольгердовича, пінського князя Василя Михайловича, случького князя Семена і степанського князя Семена. Це також були нашвидко зібрані князівські дружини, тобто загони кінних лицарів в числі яких були хіба кінні лучники та арбалетники.

Об'єднане польсько-литовське військо простояло під Галичем довгий час. Королева Ядвіга з польськими полками підійшла до Галича не пізніше середини березня 1387 р., литовські дружини з'явилися під стінами древньої

столиці не раніше червня, а угода з гарантіями для воєводи Бенедикта була укладена аж 11.08.1387 р. Королівська грамота, яка підтверджувала його маєтності, була надана королем Ягайлом 14.10.1387 р. [91, с.122].

Схоже, що до прибуття самого короля Бенедикт так і не впустив польсько-литовське військо у Галич. Цікаво, що у грамотах ніде не згадується королева Ядвіга, що могло означати тільки одне: Бенедикт здав Галич на ім'я короля Ягайла і чекав на обіцяні гарантії. А це, у свою чергу, дозволяє припускати, що об'єднане польсько-литовське військо, яке складалося в основному з кінних лицарів, так і не наважилося штурмувати Галич. Воєвода Бенедикт, напевно, був досвідченим воїном, можливо, і учасником далматинських воєн, що дозволило йому використати таку ситуацію. Він прекрасно знав, що такому війську не здобути Галича і зовсім не боявся можливого штурму.

У 1381 р. османський султан Мурад наказав сербському королеві Лазарю, який вважався його васалом, виставити сербське військо для походу проти еміра Карамана у Малій Азії. Сербі ще не звикли до такого принизливого поводження і король Лазар розірвав васальну присягу. Турки відповіли раптовим вторгненням і здобуттям міста Ніш. Васальна присяга була відновлена, але обидві сторони почали готуватися до війни.

Король Лазар сподівався організувати всебалканський союз, щоб дати відсіч туркам. Для цього були всі підстави, так як плани анексії балканських країн вже не були ні для кого секретом. Незважаючи на певні протиріччя між балканськими правителями, більшість з них розуміла, що самотужки з турками не справитися, а втрата незалежності – це питання часу.

Бойові дії почалися у 1387 році. На берегах ріки Топліци військо короля Лазаря, в складі якого переважали сербські загони, раптовим ударом розбило турків.

До наступного удару султан Мурад підготувався краще. У 1389 році він раптово вторгся у Болгарію і відібрав у обох болгарських правителів -

тирновського царя Івана Шишмана та відинського царя Івана Срациміра більше половини їх земель. Обидва були розбиті поодиноці. Цим актом султан налякав сербських та македонських володарів: кюстендільський князь поспішив приєднатися до османського війська, деякі інші - не прислали підмоги королю Лазарю.

Головна битва відбулася 15.06.1389 року на Косовім полі в долині ріки Лаб, яку ще називали Дроздова долина, поблизу міста Приштіни у Південній Сербії. Армія султана Мурада налічувала 27-30 тисяч, яничарської піхоти в ній було не більше 5-7 тисяч, ще кілька тисяч склали лучники. Військо короля Лазаря та його союзника боснійського воєводи Влатко Вуковича налічувало 15-20 тисяч, переважно кінних латників [194, с.58-62]. Сербські дружини, особливо короля Лазаря та князя Вука Бранковича, були краще озброєними ніж турки. Крім того серби замислили раптовою диверсією позбавити противника керівництва, викликати замішання і в цей час нанести удар.

На світанку, коли султан одягався, до нього привели серба, який бажав дати відомості про військо та плани християн. Цим сербом був лицар Милош Обилич з близького оточення короля, його зять, муж молодшої дочки. Він свідомо вирішив пожертвувати собою. Наблизившись до султана, Милош Обилич миттєво вдарив його кинджалом у серце. Сербський патріот був убитий на місці. Його героїчна самопожертва не принесла бажаного результату. Старший син султана принц Баязид негайно взяв командування у свої руки, приховавши подію від війська і свого молодшого брата (якого після битви задушили вже з наказу нового султана).

Серби також не знали, що спроба Милоша Обилича завершилася успішно. Очікуваного замішання в таборі турків не настало. Навпаки, чекаючи на нього, серби дали противникові трохи зайвого часу. Почавши масовану атаку і, використовуючи перевагу у бронюванні, серби спочатку потіснили турків.

Але знову слаба дисципліна лицарського війська дала себе знати. Вук Бранкович вчасно не підтримав короля Лазаря, коли друга атака сербської кінноти захлиснулася. Пізніше його прямо звинувачували у зраді.

Турецька армія, навпаки, виявила стійкість і дисциплінованість. Незважаючи на понесені втрати, твердо стояли яничари. Крім того, глибина бойових порядків турецького війська досягала 300 метрів. Чисельна перевага дозволяла їм це зробити. Баязид сам перекидав резерви на найбільш небезпечні ділянки битви.

Емоційні серби не встояли, пішли чутки про зраду, ініціатива була втрачена. До вечора, коли битва затихла, розгром сербського війська було завершено. Король Лазар і топлицький воєвода Креїмир, які потрапили в полон, були страчені на місці загибелі султана Мурада [214, р.119-121; 215, с.325-327; 200, р.24-26].

Битва на Косовому полі до дрібниць вивчена як сербськими, так і зарубіжними істориками. На перший погляд ніби нічого нового тут не можна додати. Більшість дослідників зосередили увагу навколо можливих зрадників в оточенні короля Лазаря. Зверталася увага на чисельну перевагу турків і блискавичну реакцію Баязида, для якого ця битва, незважаючи на пізніші успіхи, була таки вершиною його діяльності як полководця.

Все це правильно, але вирішальну роль зіграли інші фактори. Уважний перегляд джерел та досліджень цієї тематики, починаючи від Орбіні (1601 р.) та Лукаревича (1605 р.), переконав нас в цьому. Сербсько-боснійське військо було у комбінованих панцирах, тоді як турки мали переважно тільки кольчуги, навіть Баязид та інші воєначальники носили лише колонтарі та куяки. Тому перші атаки війська короля Лазаря дали сербам певну перевагу. Якщо б вони та турки знали про подвиг Милоша Обилича, ця перевага могла вирішити долю битви.

Могла вирішити долю битви і третя атака, якби вона була зосередженою і у ній взяли участь усі частини війська. У першу чергу загони Вука Бранковича,

які також склалися із броньованих лицарів. Але "пани, котрі були вірними князю Лазарю, мужньо і непохитно билися за нього в полі, а інші, дивлячися крізь пальці, спостерігали за битвою, і дякуючи їх зневірі та незгоді ... битва була програна" [7, с.52]. Зіграла свою роль і недисциплінованість сербсько-брснійського війська. Якби суцільний броньований вал підтримувався наступними валами без втрати темпу, наслідк битви також могли бути іншими.

Отже битва на Косовому полі не похитнула репутації лицарської кавалерії а, навпаки, підштовхнула і турків до подальшого посилення захисного озброєння.

Подібне відбувалося і в українських та білоруських землях. У 1392-1393 роках литовські князі Вітовт Кейстутович та Скіргайло Ольгердович виграли війну проти коаліції українських та білоруських князів, куди входили київський князь Володимир Ольгердович, сіверський князь Корибут-Дмитро Ольгердович, вітебський князь Свидригайло Ольгердович, смоленський князь Юрій Святославич та подільський князь Федір Корятювич і його союзник молдовський воєвода Роман.

Події цієї війни привертали увагу істориків [84, с.112-113], які відзначали блискавичність дій Вітовта та неузгодженість його противників, які дозволили йому розбити себе поодинці завдяки чисельній перевазі. Все це, безперечно, правильно. Учасники коаліції були заскочені блискавичністю дій Вітовта, не зуміли налагодити взаємодію, по суті тільки похід сіверської дружини вглиб Литви в той час, коли основне військо Вітовта та Скіргайла зосереджувалося проти Свидригайла і Вітебська, були спробами коаліційних дій. У подальшому кожен з учасників діяв сам за себе.

Ми хотіли би акцентувати увагу на іншому. Військові дії відбувалися у досить стислі терміни на величезних просторах від Друцька, Орші та Вітебська до Кам'янця-Подільського. У ході цих дій здобувалися міста, але джерела ніде не згадують про їхню оборону. Таке під силу тільки кінним дружинам при відсутності опору або ж дуже швидких і блискавичних діях.

Яким було озброєння війська Вітовта і Скіргайла, - достатньо добре відомо. Отже у цій війні, де було тільки дві чи три польові битви, брала участь майже винятково лицарська кіннота. Війська князів Дмитра-Корибута та Володимира Ольгердовичів, які брали участь у цих битвах, теж склалися з лицарської кінноти, яка мала таке ж озброєння, як і їх противники. Вирішальну роль таки зіграли блискавичність дій Вітовта, неузгодженість дій його суперників, які, маючи однакове озброєння і загалом більшу чисельність, не змогли налагодити взаємодію і дозволили йому розбити себе поодинці завдяки чисельній перевазі, оскільки кожен з них окремо поступався війську Вітовта та його союзника Скіргайла.

Найновіші досягнення у розвитку захисного озброєння продемонструвала лицарська кіннота у битві під Нікополем у 1396 р. Це була спроба європейських християнських країн нарешті виступити узгоджено і не дати Османській імперії добити Візантію.

Угорський король Сігізмунд Люксембург, який очолив хрестовий похід на допомогу Візантії, зібрав цвіт лицарства Угорщини, Франції, Бургундії, Англії та німецьких держав. Спочатку похід розвивався успішно. Хрестоносці здобули Оршову (8.08.1396), Відин (28.08.1396), Рахову (7.09.1396) та обложили Нікополь на Дунаї (12.09.1396).

Султан Баязид, який в той час стояв під стінами Константинополя, негайно зняв облогу і після швидкого маршу раптово наблизився до армії короля Сігізмунда. Знову його марш виявився несподіванкою для противника.

Битва розгорілася 28.09.1396 р. під стінами Нікополя і закінчилася повним розгромом лицарів [182, с.212-215]. Король ледве врятувався втечею.

Джерела називають неймовірні цифри щодо чисельності обох військ. Хрестоносці ніби-то мали бл. 70 тисяч, а турки - до 200 тисяч. Більш детальний і критичний аналіз дозволяє припускати, що у Сігізмунда було до 10 тисяч, переважно лицарської кінноти, озброєної найновішим захисним та наступальним озброєнням. Баязид мав не більше 11-12 тисяч, з яких близько

3-4 тисяч складали яничари, а близько 2 тисяч кінні лучники [39, р.482-522; 49, р.310-332; 241, 48-50, 120-124]].

Турки займали позицію у 4-5 км від Нікополя. Яничари вишикувалися на висоті, прикрившись кінними лучниками. За висотою Баязид розташував лицарську кінноту, озброєння якої, у порівняно з битвою на Косівському полі, було дещо посилене. Турки також мали комбіновані, переважно пластинчаті, панцирі та шоломи-шишаки з стрілками, одягненими поверх кольчужних капюшонів [1, р.221-223; 25, с.12-18; 47, р.78-80; 40, s.854-857]. План Баязида був дуже простим, він розраховував стримати атаки противника, при цьому нанести йому максимальних втрат, а тоді вдалим контрнаступом розгромити.

І знову все відбувалося за турецьким сценарієм. Лицарська гордість і пиха значно полегшили завдання турецькій армії. Французькі та бургундські лицарі, не дочекавшись зосередження всього війська, атакували турецьких кінних лучників. При цьому вони понесли під час цієї атаки досить значні втрати. Не чекаючи зіткнення, турецькі лучники повернули коней і, відступаючи, розсипалися по обидва схили висоти, залишивши лицарів перед бойовими порядками яничар. Піхота у зімкненому строю стійко зустріла лицарів і вміло використала переваги висоти. Кіннота втратила свою пробивну силу, набуту при розгоні. Коні змуш[ені були підніматися вгору, що полегшило піхоті оборону і збільшило втрати французів та бургундців.

А коли яничари зв'язали лицарів, Баязид кинув з обох флангів важку кавалерію спагі. Стрій бургундців та французів вже розсипався і добити його зосередженими ударами з обох флангів було питанням часу. Король Сігізмунд міг ще вплинути на хід битви, кинувши на допомогу всю решта війська, в першу чергу угорські панцирні хорогви та німців. Але він, наче паралізований, спостеріга за загибеллю кращої частини війська, віддаючи різноманітні, непотрібні в даний час і при даних обставинах, накази, які викликали хіба-що паніку.

Розгромивши французів та бургундців, які склали кращу частину війська хрестоносців, Баязид атакував решту армії, вже деморалізованої панікою. До атаки долучилися і лучники, а на завершальній стадії - яничари. Розгром був повним [96, с.350-354].

Хоча битва під Нікополем знову показала всі вразливі місця лицарської системи, причому не тільки провали через відсутність дисципліни, але й вразливість навіть нової важкої броні, заключні її етапи були зіткненням важкої кавалерії, яка продовжувала переживати останню фазу свого розквіту. Стійкість яничар відзначали всі, але головними героями битви все ж вважалися не вони і не кінні лучники, а лицарі-спагі.

У 1399 р. великий князь литовський Вітовт Кейстутович зібрав дружини українських, білоруських і литовських князів, з'єднався з дружинами своїх васалів - господаря Молдови та татарських князів, які підтримували прогнаного із Золотої Орди хана Тохтамиша, і вирушив у Дике поле. У складі його війська був загін тевтонських лицарів та польських лицарів з Поділля, господар якого відомий польський полководець Спитко з Мельштина також був васалом Вітовта Кейстувича. Тільки князів у цьому поході брало участь більше 50.

Джерела не дають підстав щоби оцінити чисельність цього війська. Але, оцінюючи мінімальні можливості князів, які брали у ньому участь, можна говорити про не менше ніж про 30 тис. латників, не враховуючи татар Тохтамиша, яких могло бути 3-5 тис. Військо Вітовта мало кінних лучників з арбалетами-кушами та артилерію. З допомогою цього війська Вітовт сподівався без проблем розгромити хана Темір-Кутлуга і відновити на золотоординському престолі Тохтамиша.

Темір-Кутлуг міг мати тисяч 20-25. Його полководець темник Єдигей, який на той час був володарем Уральського улусу, також міг мати до 10 тисяч воїнів. Ординці, поза сумнівом, дещо поступалися в озброєнні, особливо захисному.

Війська зустрілися на ріці Ворсклі. Темір-Кутлуг побоювався цієї битви і до підходу уральської раті Єдигея зтягував час на переговорах. Вітовт не використав можливості розбити військо противника частинами. Будучи впевненим у перемозі, він настоював на прийнятті ханом васальної присяги, погрожуючи у противному разі перетворити його на раба.

Наступним кроком Вітовта була вимога ставити литовські клейма на ординських монетах, як колись підлеглі князі ставили ординські клейма на своїх монетах. На обдумування цієї пропозиції Темір-Кутлуг випросив ще три дні, що дало йому можливість дочекатися підходу Єдигея. Тепер обидва війська майже зрівнялися в чисельності. Навіть певну перевагу отримали ординці.

Досвідчений ординський полководець спровокував початок битви. Він сам повів переговори з Вітовтом, запропонувавши йому стати його васалом. Великий князь литовський, сприйнявши пропозицію як образу, кинув полки в наступ.

Битва відбулася 12.08.1399 р. У "перевернутому" вигляді вона нагадувала битву на Куликовському полі. Обидві сторони застосували польову артилерію та кінних лучників. Ефект від артилерії був невисоким. Вона не справила враження. Все, як і раніше, вирішувало зіткнення броньованих лицарів. Військо Вітовта почало тіснити Єдигея і було близьким до перемоги, коли Темір-Кутлуг завершив здійснення обхідного маневру і вдарив противнику у тил. Першим покинув поле битви Тохтамиш, після його відступу почався хаос. Більше 20 князів і воєвода Спитко з Мельштина впали на полі бою [134, с.322-347].

Сам Вітовт ледве врятувався з невеликим числом воїнів. Пізніше кілька родин, носіїв гербу Лебідь, приписували собі славу врятування великого князя на ріці Ворсклі, який надав їм цей герб ніби у пам'ять про цю неймовірну втечу. Переможці взяли також весь литовський обоз [12, с.103].

Битва на ріці Ворсклі була програна Вітовтом через надмірну самовпевненість. Ординці діяли шаблонно, тому досить дивно як міг такий

досвідчений полководець як Вітовт прогавити обхід свого флангу величезними масами кінниці противника. З точки зору історії розвитку військової справи битва на ріці Ворсклі у черговий раз підтвердила домінування панцирної кавалерії. Вогнепальна зброя все ще не могла довести своєї доцільності у польовій битві.

Не виправдала себе вогнепальна зброя і у знаменитій Ангорській битві у 1402 році. Це була сутичка двох великих завойовників Тимура і Баязида.

Султан Баязид мав близько 70 тисяч війська. В їх числі було до 10 тисяч яничар, близько 18 тисяч татар, які виступали як найманці, та більше 10 тисяч сербів деспота Стефана Лазаревича, переважна частина яких були кінними латниками [230, s.118-120]. Крім спагі в армії султана були кінні дружини анатолійських беїв (18 тис.), які мали трохи легше озброєння. Турки мали артилерію та кінних лучників [162, с.238-240].

Армія Тимура за різними даними налічувала від 100 до 140 тисяч, основу її складала важка монгольська кавалерія. Але значну частину військ Тимура становили дружини середньоазіатських емірів, зовсім не знайомих з вогнепальною зброєю. Вони носили тільки кольчуги та колонтарі. Армія була посилена підрозділом бойових слонів з Індії [104].

Розуміючи, що перевага противника у важкій кавалерії досить значна, Баязид намагався уникати генеральної битви. Прикриваючи столицю (Анкара тоді називалася Ангорою), він зайняв позицію на пересіченій місцевості, на горбах, вкритих лісом, за 150 км від Сіваса. У цій місцевості Тимур не зміг би скористатися із своїх переваг. А потужна турецька артилерія та відома стійкість яничар могли врівноважити сили.

Тоді Тимур, щоб виманити Баязида на рівнину, рушив до Кесарії і з півдня обложив Ангору. Щоб не дати загинути столиці, Баязид змушений був покинути добре укріплену позицію і спішити за противником. Довідавшись про цей маневр турків, монголи відразу зняли облогу і відійшли на один перехід, укріпившись на рівнині за ангорською дорогою.

Тепер ситуація корінно змінилася. Тімур зайняв оборону і чекав на противника, маючи при цьому чисельну перевагу. Армія Баязида вступила у битву після швидкого маршу. Центр її складала яничарська піхота, підкріплена лучниками та артилерією. За нею були розташовані підрозділи спагі та резерв султана (також яничари). Правим флангом командував принц Сулейман. Він мав у своєму розпорядженні підрозділ яничар, дружини анатолійських беїв та татарську кінноту. Лівий фланг складали сербські латники, також підсилені яничарами.

Тімур прикрив свої бойові порядки загонами легкої кавалерії (кінних лучників). У центр він висунув авангард з бойових слонів, за яким розташувався полк важкої кавалерії. По два таких полки були розгорнуті проти обох флангів. У резерві Тімур мав ще три полки латників. Ця перевага в чисельності дозволяла йому протягом битви диктувати свою волю противникові.

Битва почалася 25.07.1402 р. атаками монгольських лучників. Маючи перевагу у чисельності, Тімур розпочав одночасну атаку проти обох флангів, кинувши потужні маси важкої кавалерії. Одночасно, слідом за бойовими слонами, важка кавалерія атакувала яничарську піхоту.

До загальної переваги долучилося ще ряд факторів. Вогнепальна зброя через свою малу скорострільність знову не виправдала надій. Не справила вона ефекту на азіатські полки Тімура, подібно як і слони на турецьке військо. Узбеки зв'язали сербів і одночасно обійшли лівий фланг. На правому фланзі татари зрадили і перейшли на сторону противника відразу ж у першій фазі битви. Анатолійські беї кинулися втікати ще до того, як було прорвано центр. Яничари трималися стійко, але їх каре монгольська кавалерія просто обходила, і їм доводилося відбиватися від слонів та лучників.

Спагі та резерв Баязида були атаковані з двох сторін переважаючими силами монгольських латників. Вони майже всі були перебиті через надмірну

чисельну перевагу противника. Султан Баязид та його син Муса потрапили в полон.

У цій ситуації найкраще трималися сербські лицарі. Вони організовано відступили після того як було зломлено опір піхоти. Пройшовши між каре яничар, які ще тримали оборону в центрі, та атакованими монголами спагі, серби зуміли уникнути зіткнення з монгольськими резервами і, опинившись на правому фланзі, ще й змогли врятувати принца Сулеймана [208, 198, с.38-76].

Ангорська битва була чи не останнім тріумфом важкої кавалерії. Варто звернути увагу, що закуті у броню сербські латники, які зуміли зберегти порядок, не тільки врятувалися, але й здійснили у ході битви марш між бойовими порядками із лівого флангу на правий. Разом з принцем Сулейманом вони організовано відступили до фортеці Анадолухісар. Також яничарська піхота в Ангорській битві продемонструвала свою здатність протистояти панцирній кавалерії. Перемога Тимура над Баязидом була здобута значною мірою завдяки чисельній перевазі, яка на найважливіших ділянках була кількакратною, особливо враховуючи зраду татар та анатолійських беїв.

Знаменита битва під Грюнвальдом (15.07.1410) також добре вивчена істориками [211; 217; 158, с.82-96; 107; 6; 218, s.183-211; 219]. Немає необхідності в її детальному аналізі. У бойових порядках польсько-литовських військ було близько 45 тисяч воїнів, більше половини з них складали дружини українських та білоруських князів. За різними даними в союзній орді Джелалед-Діна було від 5 до 30 тис. татар. Крім того у таборі ще залишалось до 40 тис. зброєносців, артилеристів та слуг. Основу війська складала важка кавалерія. Але і піхота налічувала не менше 5 тисяч, а більшість ординців та частина литовців по суті були кінними лучниками.

Армія Тевтонського Ордену мала у своїх рядах до 40 тис. війська, не рахуючи зброєносців, слуг та артилеристів. Основу їх складали 41 хорогва броньованої лицарської кавалерії, що становило близько 27 тисяч воїнів. Орденська артилерія була численнішою, але і вона не відіграла зовсім ніякої

ролі у битві, встигнувши дати лише два залпи, на які не звернули увагу навіть ординці.

Обидві армії перед бойовими порядками крім артилерії розгорнули арбалетників і лучників. Ефективність від їх дій була низькою. Орденські хорогви, почавши атаку трохи раніше плану, потоптали частину своїх лучників, які не встигли організовано відійти. Литовські і татарські лучники були активними хіба під час втечі.

Озброєння, яке мали обидві армії, особливо тевтонська, було останнім словом техніки. Все було вирішено, як і у більшості битв, які відбувалися у кінці XIV - на початку XV століття, у протистоянні лицарської кінноти. Перевага тевтонського озброєння показала свою ефективність у протиборстві з литовськими та білоруськими хорогвами на першому етапі. Але вже мстиславські та смоленські хорогви князя Лугвенія-Семена Ольгердовича цей натиск витримали. Крім того 7 українських хорогв, які були у складі польського війська (Галицька, Холмська, Львівська, Перемишльська, Жидачівська, Тербовельська і Подільська) зуміли вести на рівних боротьбу з відбірними хорогвами Куно фон Ліхтенштейна і навіть прорвати їх фронт. Це, у свою чергу, підтверджує наші спостереження щодо технічного рівня озброєння українського війська, яке не поступалося орденському. Доречі на цей факт історики, які досліджували цю битву, чомусь уваги не звернули.

А на останній стадії битви саме піхота атакувала хорогви орденських лицарів. Цікаво також, що і легкоозброєна татарська та литовська кіннота також на різних стадіях битви вела протиборство із закутими в броню лицарями. Знаменно, що і сам великий магістр Ульріх фон Юнгінген загинув у протиборстві саме з такими кіннотниками або навіть з піхотинцями. Це також означало, що бронювання почало вичерпувати свої можливості, його посилення сковувало рухливість і маневровість лицаря, чим зводило нанівець інші переваги [6, 8, 68, 107, 211, 217, 218, 219].

Битва під Грюнвальдом, як і низка битв, які були розглянуті вище, була однією з останніх великих битв, де ще панувала лицарська кавалерія. Вже наступна велика битва - битва при Азенкурі відкрила довгий перелік невдач лицарського війська, які привели нарешті до його заміни професійною армією нового типу.

Битва при Азенкурі також достатньо добре вивчена у історичній літературі [37, р.310-312; 64, р.313; 96, с.340-344; 34, р.38-47; 162, с.463-465, 474; 212; 226; 69А, с.102-105]. Селище Азенкур розташоване блтзько 60 км південніше міста Кале. Тут 25.10.1415 р. відбулася одна з найбільших битв Столітньої війни 1337-1453 рр., перші битви якої підтвердили уразливість лицарської кінноти.

Французька армія під командуванням коннетабля Шарля д'Альбре і маршала Бусико за різними даними перевищувала чисельність англійців у 4-10 разів. Це ополчення дружин сеньйорів та міст налічувало не менше 10 тисяч лицарів та арбалетників.

Англійський король Генріх V мав тільки близько 1 тисячі лицарів і 3-5 тисяч лучників. Лицарі, як і у попередніх битвах цієї війни, брали участь в битві спішеними.

І на цей раз позиція французького війська, центр якого склали щільні ряди спішених лицарів і арбалетників, а фланги зайняла важка кавалерія, була вибрана невдало - в тісному просторі між двома невеликими лісочками. На атаку англійських лучників французи відповіли контратаками кавалерії з обох флангів. Задум був зовсім непоганим. Але центр не підтримав цієї контратаки, що дозволило англійцям відійти і прикритися переносними палісадами.

Понісши значні втрати під час атак лучників і невдалої контратаки кінноти, французи перейшли до загальної атаки англійських позицій. І знову, як у битві при Пуатьє, лицарі у важких панцирах рухалися по розмоклій від сильного дощу землі, що давало додаткову перевагу англійським лучникам.

Атака захлинулася, англійці знову перейшли в наступ і стали тіснити противника, який дезорганізовано відступав.

Саме в той час прийшла звістка, що на англійський обоз напало 600 селян, організованих місцевими лицарями. Побоюючися, що полонені французи, заохочені такою вилазкою, спробують знову кинутися у бій, король Генріх V наказав більшість їх перебити. Всього французи втратили 4 тисячі вбитими і 1,5 тисячі полоненими. Англійці втратили менше півтисячі воїнів.

Звичайно, праві ті дослідники, які писали про помилки коннетабля д'Альбре та маршала Бусико. Обидва французькі полководці у цій битві зробили їх чимало. Останньою помилкою була безглузда атака англійських позицій після всіх втрат і виснаження війська. Однак битва при Азенкурі знову продемонструвала, що захисні можливості бронювання практично вичерпані. Знайти повний захист як від арбалетних стріл, так від удосконалених алебард, келепів, сокир було практично неможливо. А подальше підсилення панцира робило його непридатним для польової битви. Більше 40 кг заліза людина на собі не витримувала. Ера закутих у залізо кінних лицарів відходила, але самі ці лицарі цього не помічали чи не хотіли помічати. Подальше бронювання посилювалося, а бойові дії все більше виявляли його вразливі сторони. Крім того сама феодальна система з її ідеологією і індивідуалізмом відходила у минуле. Тільки загальна дисципліна і підпорядкування всіх частин війська єдиному командуванню давали результат.

Це блискуче підтвердили Гуситські війни. Чеські чашники та гусити мали у своїх рядах переважно бюргерів. Очолені такими лицарями-професіоналами, як Ян Жижка з Тронцова, який був учасником битви під Грюнвальдом, і озброєні, крім усього іншого, ще й здоровим глуздом, характерним для прагматичних міщан, вони здійснили справжню революцію у військовій справі [206, s.321-323].

Вже у битві при Азенкурі англійські лучники застосували проти лицарської кавалерії переносні палісади. Гусити стали використовувати

вагенбург - рухомий табір з кованих возів. Це дозволило їм більш ефективно застосувати вогнепальну зброю і винайти ручницю - прообраз аркебузи. Поєднання розумного бронювання з використанням всього арсеналу нової ударної зброї від алебард до бойових ципів дало несподіваний ефект.

З усіх гуситських нововведень саме вагенбург виявився найбільш досконалим і довготривалим. З його допомогою навіть невеликі підрозділи могли здійснювати марші, причому і на відкритій місцевості. Вагенбург дозволяв перевозити гармати, ручниці, гаківниці та іншу важку зброю. Під його захистом можна було стримати атаку будь-якої броньованої кінноти. Посилений земляними шанцями, спорудженими буквально під наглядом противника, вагенбург перетворювався на фортецю, для штурму якої вже потрібна була важка артилерія. Вагенбург міг рухатися, прикриваючи не тільки відхід, але і наступ. Не випадково польська, угорська та інші армії, а також запорозькі козаки використовували вагенбург впродовж всього XVII століття.

Армія імператора Сігізмунда Люксембурга, куди знову увійшов цвіт європейського лицарства з найновішим озброєнням, 14.07.1420 року під Вітковою горою, яка була ключом від оборони Праги, зустрілася з реформованою чеською армією. Гуситами командував лицар Ян Жижка з Тронцова. Його війська поступалося числом, але перемога гуситів була повною.

Сігізмунд Люксембург не заспокоївся. Лицарство горіло бажанням довести свою перевагу. Невдачу під Вітковою горою пояснювали збігом обставин та рельєфом місцевості.

Другий хрестовий похід гусити розгромили у польовій битві під Німецьким Бродом 10.01.1422 року. Виявилось, що лицарі не мають ніяких шансів проти вагенбургу. Крім того вогнепальна зброя також почала давати певний ефект. Особливо хуфниці, а також ручниці.

Учасники Третього хрестового походу ганебно втікали з-під Тахова восени 1422 року [8, 174].

Прокіп Великий, інший талановитий військовий вождь гуситів, домогся повної перемоги над імператорським військом 16.06.1426 року при Усті над Лабою. У цьому бою лягло майже 15 тисяч броньованих лицарів з імператорської армії. 4.08.1427 р. Четвертий хрестовий похід закінчився новим розгромом біля Тахова. Втрати гуситів були втричі меншими.

У всіх цих битвах броньована лицарська кавалерія намагалася розбити броньовану піхоту, яка рухалася під захистом вагенбургу. 14.08.1431 року лицарське військо, яке мало достатньо піхоти, артилерії та арбалетників, потерпіло нову поразку під стінами міста Домажліце. Імперське військо пробувало облягати це місто і було атаковане гуситами, які підійшли на допомогу обложеним. Вперше під прикриттям вагенбургу була здійснена успішна атака лицарських бойових порядків [8; 173; 174; 206].

У гуситських війнах брали участь два українські князі Зигмунт Корибутович та Федір Острозький. Обидва пізніше стали сподвижниками Свидригайла Ольгердовича. Тому, зрозуміло, що досвід гуситів, який поспішали засвоїти навіть у Тевтонському Ордені як останню новинку (князь Зигмунт Корибутович навчав хрестоносців цьому досвіду), був прийнятий. Але перші спроби його примінення закінчилися невдало. Характер війни з узурпатором Зигмунтом Кейстутовичем, якого підтримувала Польща, змусив Свидригайла Ольгердовича використовувати ті сили, які були під рукою, тобто дружини своїх васалів - кінних латників. Подібною була структура війська його супротивника Зигмунта Кейстутовича. Крім литовців, у його війську були польські латники. Війна йшла на значних територіях і вимагала швидких маршів.

У битві під Ошмянами (9.12.1432) Зигмунт напав на противника несподівано, випередивши Свидригайла, який чекав на з'єднання з орденським військом. Битва була зіткненням компактних мас кінних лицарів. Перемогла чисельність, яка була на стороні Зигмунта. Свою роль зіграла також раптовість атаки [12, с.206; 13, с.27; 45, т.4, с.491-492].

У битві під Вількомиром (2.09.1435) у Свидригайла навіть було 1,5 тисяч гуситської піхоти і сам Зигмунт Кейстуович, однак ця битва закінчилася повною перемогою лицарської кавалерії [237, s.210-267]. Причини такої перемоги, а чисельність війська Свидригайла була більшою, крилися не у його складі та озброєнні, а радше у наявності трьох командуючих, які діяли розрізнено. Цю війну і зокрема обидві битви ми ще проаналізуємо.

У 1444 році юний король Польщі і Угорщини Владислав Ягеллончик під впливом кардинала Чезаріні підступно порушив мир з турками. Військо хрестоносців, у складі якого були переважно угорські та польські лицарі (у числі останніх галицькі та подільські) і молдовська дружина, налічувало близько 20 тисяч воїнів. У війську була також піхота та артилерія [205, s.154].

Знову християнський світ не зміг подолати протиріччя. Через порушення миру, скріпленого клятвою на Біблії, до війська не приєднався візантійський василевс Іоанн VIII та сербський деспот Юрій Бранкович. Останній навіть завадив з'єднанню з польсько-угорським військом албанців Скандербєга. Загалом, прикриваючися вірністю клятві, кожен з учасників коаліції захищав власні інтереси. Найбільш непослідовною була позиція Візантії на допомогу якій і було організовано цей похід. Юного Владислава Ягеллончика просто підштовхнули до авантюри.

Султан Мурад зібрав не менше 40 тисяч війська, з яких яничари складали близько 10 тисяч. Це військо також мало артилерію та ручну вогнепальну зброю. Ні організацією, ні озброєнням, ні вишколом воно не поступалося європейському війську, а дисципліною навіть переважало останнє.

Битва відбулася 11.11.1444 року під стінами Варни. До цього християнське військо здобуло перемогу у кількох сутичках, а також оволоділо добре укріпленою Варною. При цьому вони понесли певні втрати. Таким чином, враховуючи перебіг битви, досить детально описаної Длугошем, у вирішальний момент турки мали на всіх ділянках битви майже трикратну перевагу. Король Владислав загинув у бою з яничарами. Поліг і кардинал

Чезаріні. Тільки угорський воєвода Янош Хуняді зумів вивести з бою рештки угорського війська [205, s.153-189; 228, p.144-162; 210; 201, p.229-237].

Великі втрати понесли польські хорогви. І Янош Хуняді при відступі з-під Варни потрапив у полон до господаря Валахії Влада Дракули, який, правда, змушений був його випустити.

Невдовзі, ставши регентом Угорщини, Янош Хуняді продовжив боротьбу на Балканах. При Тирговиште у 1446 році йому вдалося нанести туркам поразку. Правда, їх головні сили у цей час пустошили Пелопоннес.

Зібравши потужну армію з угорців, румунів, чехів та німецьких найманців, Хуняді поспішив на з'єднання з албанцями Скандербєга. У його війську було достатньо піхоти, артилерії та вогнепальної зброї. На Косовому полі до підходу албанців на військо Хуняді несподівано накинулася турецька армія, яка мала майже трикратну перевагу. В котрий раз через погано поставлену сторожову службу християнське військо прогавило підхід противника.

Битва тривала 18-19.10.1448 року. Незважаючи на таку чисельну перевагу противника, військо Хуняді, хоч і було розгромлене, а сам регент ледве врятувався завдяки чеським та німецьким піхотинцям, вчинило гідний супротив і доказало перевагу нової техніки та структурних змін. Втрати турків були великими [31, p.260; 56, p.124, 140].

У 1453-1456 рр. регент Угорщини здобув кілька перемог над турецьким військом. Найбільші з них були біля Крушеваца (2.10.1454) та Белграда (21-22.07.1456). У цих війнах армія регента складалася в основному з піхоти, посиленої вогнепальною зброєю та артилерією. Армія Хуняді широко застосовувала здобутки тактики гуситів [238, 9-14 l].

29.05.1453 р. турки взяли штурмом Константинополь. У битві за місто, попри величезну перевагу у чисельності османського війська, велику роль зіграла потужна артилерія турецького війська, а також ручна вогнепальна зброя [163]. Ця битва не може служити характерним показником через величезну

перевагу у чисельності (майже в 50 разів) турецького війська. Але навіть при відсутності артилерії, незначній кількості вогнепальної зброї, християнська піхота, спираючись на укріплення міста, далеко не сучасні, чинила гідний і довгий спротив.

На полях битв броньована лицарська кавалерія все більше втрачала свою репутацію. У найбільш розвинутих країнах від неї почали відмовлятися. Французький король Карл VII (1423-1461 рр.) після стількох поразок французького лицарства приступив до створення професійної армії нового зразку. У 1445 р. він набрав 15 так званих ордонансових (від ордонанса – королівського указу) рот, чисельністю по 600 чоловік. Кожна з них ділилася на 100 списів. До складу спису входили капітан, 3 лучники, зброєносець і паж. Всі вони були кінними. У 1448 р. король організував корпус вільних стрільців чисельністю 16 тисяч. Корпус очолювали чотири капітан-генерали. У підпорядкуванні у кожного з них було 8 рот по 500 чол. Вільні стрільці були озброєні арбалетами. Це вже були частини постійної професійної армії нового типу.

Близько 1450 р. брати Гаспар і Жан Бюро сконструювали перші бреш-батареї, з допомогою яких французи відвойовали у англійців більшість фортець. Виставлені на пряме наведення під захистом турів (заповнених землею плетених кошів), бреш-батареї пробивали в стінах бреші, куди могла прорватися піхота.

Ще кілька десятків років вогнепальна зброя доводила свою перевагу уже у польових битвах. Саме з її допомогою швейцарці остаточно поховали славу лицарської кавалерії у знаменитих битвах з бургундцями герцога Карла Сміливого при Нансі (5.01.1477 р.), біля Грансона (2.03.1476 р.) та при Муртені (22.06.1476 р.). Після битви при Босуерті (22.08.1485 р.), де загинув англійський король Річард III, свої можливості повною мірою продемонструвала і аркебуза. Епоха гегемонії лицарства у Європі закінчилася.

Для українських земель її закінчення майже збіглося з відходом епохи удільних князівств після 1491 року. Зміни в озброєнні, особливо прогрес у розвитку та вдосконаленню різноманітних конструкцій перш за все захисного озброєння, а також бойовий досвід його застосування, який швидко поширювався, привели до того, що масові ополчення містичів та смердів ще у кінці XIII століття мусили поступитися місцем нечисленним, але добре підготованим професійним дружинам кінних лицарів. Цей же самий розвиток наступального (ударного) та стрілецького озброєння дав поштовх до вирівнювання можливостей піхоти, що, в свою чергу, привело до завершення лицарської епохи.

Розвиток озброєння провадився до його ускладнення. Зброярі намагалися подвійно і потрійно захистити кожну частину тіла, довівши вагу захисного обладунку кінного лицаря від 6-10 кг у XIII ст. до 40-45 кг на середину XV століття [75, с.423-427]. Носіння такого обладунку, вміння володіти зброєю у такому панцирі вимагали постійних тренувань та сталих навиків. Лицарство стало не тільки професією, а стилем і способом життя. Лицарський стан став головним станом цього суспільства із своєю ідеологією та менталітетом. Небажання поступатися постулатами цієї ідеології привело до важких втрат і поразок у протиборстві із бюргерською піхотою, яка використовувала технічні новації та керувалася здоровим глуздом.

Технічні новації в українських землях швидко засвоювалися, а їх застосування вимагали також постійного вдосконалення. Кольчугу стали посилювати, з'явилися наручі, поножі, нагрудники, наспинники, наплечники. Крім того, поруч з кольчугою стали розвиватися пластинчаті та лускоподібні панцири, що дало поштовх до комбінованого панцира. Завершилося все кованими суцільними латами, які одягалися поверх вже двох кольчуг - тонкої і грубої. Зрозуміло, що у польовій битві легкоозброєний ополченець не мав жодних шансів у двобої з таким лицарем, а жодне ополчення не могло встояти

перед атакою важкої лицарської кавалерії. Сама вартість озброєння виключала можливість участі у бойових діях незабезпечених верств населення.

Значно ускладнилася організація оборони фортець та шляхів [170, с.86-97]. Всі ці зміни не могли не вплинути на порядок комплектування, організацію та структуру військ. На змінах структури ми зупинялися трохи вище. В українських землях вона відбувалася синхронно із змінами в усіх головних європейських землях.

Перш за все такі зміни відбувалися у Галицько-Волинській землі, де розвиток військової справи випереджував ці процеси у інших землях [115, с.9]. Волинський князь Любарт Гедимінович, який у другій половині XIV століття повів боротьбу за відновлення цієї держави, та його противник галицький князь Владислав Опольський були змушені запровадити нову систему комплектування війська, схожу на західноєвропейську. На Волині рештки старої династії, як князі Острозькі, так і Гедиміновичі, що прийшли на допомогу Любартові, отримавши удільні князівства-лени, взамін мали виставляти бойові дружини. Ці князі почали роздавати землі своїм боярам, також зобов'язуючи їх виставляти певні контингенти війська із своїх володінь або виходити в поле з певним числом слуг, озброєних їх коштом.

Бояри також роздавали землі меншим васалам. Як і у попередню епоху кожен князь власним коштом утримував свою дружину, тобто його дружинники отримували зброю у князівському арсеналі та частку військової здобичі, а крім того платили за свою службу та звільнення від податків для своїх садиб. З'явилися інші категорії населення частково чи повністю звільнені від податків та повинностей взамін несення військової служби власним коштом.

У Галицькому королівстві Владислав Опольський підтвердив володіння старого галицького боярства, яке визнало його владу, і привіз з собою із Сілезії масу дрібного лицарства, яке отримало володіння тієї частини боярства, що визнала Любарта і емігрувала за ним на Волинь. Серед них були відомі пізніше родини галицької шляхти Гербурти та Тарли. Крім того, у галицькі землі

повернулися ті бояри і їхні нащадки, що першими визнали зверхність короля Казимира, через що змушені були втікати після перемог Детька та Любарта. Разом із солтисами та іншою верхівкою новоосаджених підкарпатських сіл ці землевласники, звані васалами, мусили виходити на військову службу із власним озброєнням та певним числом слуг, залежно від розміру земельних володінь, які визначали і фінансові можливості васалів, тобто якість їх озброєння [120, с.138-140]. З таких категорій комплектувалися підрозділи лучників та арбалетників, озброєних кушами-арбалетами та легким захисним озброєнням.

У подальшому у Галицькій землі та інших територіях, які потрапили під безпосередній вплив Польщі, збереглася система комплектування війська, усталена в часи Владислава Опольського. В інших українських землях запанувала система, усталена за Любарта Гедиміновича на Волині. До кінця першої третини XV століття таке військо складалося винятково із важкоозброєних лицарів та їхніх слуг - кінних лучників, озброєних як луками так і кушами-арбалетами. Кожен лицар (боярин чи, навіть, дрібний князь) приводив із собою підрозділ, який звався "списом" чи "копієм" і числив від трьох до двадцяти бійців [86, с.414]. До складу цього підрозділу входили як важкоозброєні лицарі так і легкоозброєні кінні стрільці (лучники та арбалетники).

"Списи", як і у попередню епоху, зводилися у "хорогви". Хорогви, якщо судити з битви під Грюнвальдом у 1410 році, об'єднували списи одного князівства або землі, через що чисельність їх була різною, але не перевищувала 400-500 воїнів.

Загальна чисельність військ була невеликою, що мало місце у всіх арміях світу. У битві над р.Святою у 1435 році військо великого князя Свидригайла Ольгердовича (без чеської піхоти, ординців та тевтонських лицарів) складало близько 6,5 тисяч воїнів. З них близько 500 воїнів були з тверської дружини, півтори тисячі складала дружина власне великого князя, а дружини решти 50

чи 70 удільних князів налічували ледве 4,5 тисячі. Тобто кожен князь у середньому привів 65-90 воїнів.

Очевидно, що дружини дрібних князів, куди входили і списи їх васалів, об'єднувалися у хорогви, які очолювали старші князі. Така структура відповідала і загальноєвропейській. Зокрема війська Тевтонського Ордену також мали підрозділи "знамена" чисельністю близько 400-500 бійців.

Об'єднання хорогв у полки відбувалося безпосередньо перед початком битви або походу під керівництвом найстаршого з князів. Брак джерел не дозволяє у багатьох випадках простежити цей процес. Поділ князівського війська на полки у битвах і походах бере початок не пізніше XII століття. У російських князівствах і у Чернігівській землі, він, схоже, був обов'язковим і розвивався у сторону збільшення числа полків (Сторожовий полк, Передовий полк, Головний полк, Полки правої і лівої руки, Засадний полк), чому сприяла і ординська практика поділу військ на полі битви [104, с.56].

На Волині, на Правобережжі, схоже, полковий поділ у другій половині XIV - першій половині XV століття не застосовувався або застосовувався дуже рідко. Він відродився тільки у XVI століття вже в іншій якості: створення полків постійного складу. Правда, брак джерел не дозволяє стверджувати це однозначно.

На полі бою хорогви шикувалися лініями, які мали своїх начальників. Звично полководці шикували свої бойові порядки у дві-три лінії із виділенням резерву. Практика війн, особливо з ординцями, змушувала остерігатися можливих обходів, ударів з тилу та охоплення флангів. Крім того, бойові порядки ділилися на центр та фланги, авангард і тил. Як вони називалися невідомо, але це дуже близьке по аналогії до полків. Основним постійним підрозділом залишалася хорогва, яка складалася із списів. Так було і на Сході.

У Куликовській битві, де брало участь багато українських князів, таких підрозділів нараховують двадцять три [116, с.51-52]. При чисельності війська у 40-45 тисяч кожна така хорогва налічувала до двох тисяч. Напевно така

чисельність війська і його підрозділів була явищем винятковим, внаслідок граничного напруження сил, що і було відзначено джерелами [66, с.169]. Тоді такі підрозділи об'єднували дружини не тільки кількох князівств, але, навіть, і земель.

Крім того, як розвиток захисного озброєння, так і стан васальних відносин в українських землях значно випереджали аналогічні процеси у Московській землі та її північних сусідів. Це не могло не впливати і на організацію війська.

Тому звичну чисельність хорогов, які об'єднували дружину старшого князя та списи його васалів (як князів так і бояр), можна приймати у 400-500 воїнів.

У другій половині XIV - першій половині XV століття українські князівства ще зберігали свою державність і розвиток організації війська та військового мистецтва у них продовжувався. Озброєння, комплектування, структура, організація і застосування цих військ відповідало європейському розвитку. Постійні контакти як з Тевтонським Орденем, де використовувалися останні новинки європейського озброєння та військової науки, так і з Золотою Ордою, де також знаходили застосування останні новинки азіатського озброєння та військової науки, сприяли такому розвитку аналогічних процесів в українських землях.

Аналіз і порівняння основних битв європейських армій з відповідними битвами, у яких брали участь дружини українських князів, дозволяє стверджувати, що ці процеси в українських землях протікали синхронно з їх загальноєвропейським розвитком без помітного відставання від кращих європейських зразків.

У середині XIV століття в українських князівствах було відразу ж відреаговано на перші симптоми ослаблення провідної ролі лицарської кавалерії у польових битвах. Було швидко освоєно нові зразки захисного озброєння і модернізована лицарська кавалерія князівських дружин пережила

період найвищого злету в останній чверті XIV - на самому початку XV століття. Майже відразу було здійснено спробу застосувати досвід гуситської піхоти. Причому його впровадженням займалися безпосередні учасники гуситських війн, такі як князі Зигмунт Корибутович чи Федір Данилович Острозький. У такому ж руслі в українських князівствах йшли спроби використання польової артилерії та ручної вогнепальної зброї.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ПОЛІТИКИ І ПОЛКОВОДЦІ

Висвітлення питання розвитку військової справи в українських князівствах у другій половині XIV століття - першій половині XV століття неможливе без визначення персонального кола осіб найбільше причетних до цього розвитку. Позаяк цей період надзвичайно бідний на джерела, а також обділений увагою істориків (почасти з цієї причини, а переважно з інших причин, далеких від науки), проблема вимагає неупередженого погляду.

Як видно з попередніх розділів, два українські князі литовського походження - Любарт-Дмитро Гедимінович та Свидригайло-Лев-Болеслав Ольгердович протягом всього досліджуваного періоду мали найбільший вплив на політичні і військові події в українських землях. Тому ми вирішили висвітлити внесок кожного з цих князів у розвиток військової справи. Ще четверо князів (Зигмунт Корибутович, Федір Данилович Острозький, Федір Корибутович та Михайло Семенович Болобан) відзначилися у цих війнах як керівники самостійних операцій. Із воєвод історичні джерела виділяють Дрозда та Юршу. Цими іменами аж ніяк не вичерпується коло осіб від яких залежав рівень військової справи в українських князівствах в цей період. Просто саме про цих осіб джерела дозволяють говорити дещо більш конкретно.

Мусимо звернути увагу, що жоден із названих полководців не отримав належної оцінки в українській історичній науці. Тому слід більш детально зупинитися на аналізі їх діяльності, переважно з військової точки зору, не боячись торкатися і тих моментів, про які вже писали інші дослідники.

Князь Любарт-Дмитро Гедимінович народився близько 1312/1315 року. Ми приймаємо дату народження, яка точно невідома, за польським дослідником Я.Тенговським [239, s.235]. Л.Войтович не подає цієї дати, вважаючи старшинство синів Гедиміна дискусійним. Зате він приводить точну дату смерті - 4.08.1383 року (на підставі запису на Псалтирі, переписаній у

річницю його смерті, яка зберігається у бібліотеці Лоренцо Медічі у Флоренції) [86, с.295]. Інші дослідники продовжують датувати смерть Льбарта 1384 роком.

Цей же дослідник вважає, що угоду великого князя литовського Гедиміна з галицько-волинськими князями Андрієм та Левом Юрійовичами, яка була укладена перед 1323 роком [191, с.26], було скріплено шлюбом Любарта Гедиміновича з дочкою луцького князя Лева Юрійовича - Агрипиною-Бушою [85, с.154]. Інші версії, приведені Яном Тенговським, в т.ч. і версія самого Я.Тенговського про можливий шлюб Любарта з дочкою князя Данила Острозького, здаються нам не достатньо обгрунтованими [239, с.236].

Шлюб Любарта надав йому право "по кужелю" на Галицьку спадщину після смерті чи загибелі Андрія та Лева Юрійовичів, чого не міг дати шлюб з дочкою князя Данила Острозького. Прихильники литовського князя намагалися реалізувати цю можливість ще у 1323 році, але, як з огляду на юний вік самого претендента, так і з огляду на литовсько-тевтонську війну, яка закінчилася тільки у 1324 році, від цієї спроби довелося відмовитися. Внаслідок компромісу галицько-волинським князем став Болеслав-Юрій Тройденевич, а Любарт отримав як компенсацію уділ у східній частині Луцького князівства, центром якого став новозаснований град названий на його честь - Любар. І тільки у 1340 році, по смерті Болеслава-Юрія, прихильники Любарта допомогли йому опанувати Волинську землю. Що ж стосується Галицької землі, то боротьбу за неї Любарт провадив до самої смерті, тобто до 1383 року. Його противниками виступали об'єднані сили Польщі та Угорщини в союзі з мазовецькими князями, на бік яких перейшла частина галицької еліти та патриціат більших міст, в яких переважали німці. Незважаючи на це, у ході боротьби Любартові вдавалося майже повністю опанувати Галицьке королівство у 1340-1349, 1353-1354, 1377 роках.

Війна за Галицьку спадщину була довгою і виснажливою, періодами то стихаючи зовсім, то раптом вибухаючи з новою силою. Такий характер носили в даний період майже всі великі війни.

У 1340 році Любарту допомогли війська хана Золотої Орди Узбека, який намагався відновити панування Орди на цих територіях, а також угода з галицьким боярством, очоленим Дмитром Детьком, який з титулом "старости руської землі" від імені волинського князя здійснював правління на них.

Поступово польський король, використовуючи домовленість з частиною галицького боярства, яке отримувало нові володіння навіть у польських землях [235, s.55-98], спочатку опанував Сяноцьку землю, а потім зайняв інші території королівства. Не маючи змоги його утримати, він у 1350 році визнав права Угорщини на Галицьку спадщину. З цього часу у боротьбу втрутився новий потужний претендент в особі короля Угорщини.

Вже під час воєнних дій 1352 року Любарту протистояли польські, мазовецькі та угорські війська. В угорській армії короля Людовика Анжуйського були і неаполітанські барони, наприклад Другети. Її озброєння відповідало останнім новинкам. З'єднані польсько-мазовецько-угорські війська не змогли розгромити Любарта, якому допомагало не все Велике князівство Литовське, а тільки ті литовські князі, які отримали від нього лени на Волині: Євнут і Кейстут Гедиміновичі, Юрій Наримунтович та Юрій Корятівич. З цих князів лише тракайський князь Кейстут Гедимінович міг залучити додаткові сили з корінних литовських земель. Решта князів могли виставити дружини тільки з новоутворених ленів.

До бойових дій обидві сторони старанно готувалися. Цікава у цьому відношенні грамота Любарта та Кейстута торунським купцям на право торгівлі у волинських містах [118, с.532]. Ця грамота перегукується з подібною грамотою старости Руської землі Дмитра Детька з 1341 року до тих же торунських купців [76, с.157]. Через Торунь, як було сказано вище, йшли торговельні контакти з Тевтонським Орденом, традиційним партнером і союзником галицько-волинських князів. А через Орден можна було отримати якісні метали та інші стратегічні матеріали, а також запозичити найновішу військову техніку. Напевно не випадково військо інтервентів не змогло нічого

зробити під Белзом. Місто виявилось надійно укріпленим, а його гарнізон, очолений воєводою Дроздом, ще й добре озброєним.

У 1353 році Любарт знову відновив військові дії. До підходу угорських військ він зумів здобути Галич, зненацька напасти на корінні польські землі та дійти аж до Завихвоста. Наступного року з допомогою угорців поляки витіснили Любарта назад на Волинь.

Бойові дії припинилися, але обидві сторони продовжили підготовку до нової війни. Поляки почали шукати контактів з васалами Любарта - Корятовичами, які тримали Мале Поділля та Теробовельщину. Сам Любарт нарощував військовий потенціал. Для оборони Волині почалося будівництво кам'яних та цегляних укріплень. Це були замки та укріплення міст, реконструйовані або наново зведені на підставі досягнень новітнього романоготичного зодчества, або ж відремонтовані старі укріплення попередньої епохи. Укріплення Белза, площа яких за підрахунками В.Петегрича складала сім гектарів, мали додатковий захист у вигляді системи ровів та шлюзів [67, с.127-128], що зіграло неабияку роль під час облоги 1352 року. Замки у Олеську, Лопатині, Гологірках та інших місцях мали донжони та вежі або ж до трьох ліній оборони.

Окремої розмови заслуговує замок Любарта у Луцьку. О.Ратич [166, с.11] та П.Рапопорт [165, с.106] вважали, що на початку чи у середині XIV століття, коли почалося будівництво кам'яних укріплень, були знищені давні дерев'яно-земляні укріплення Луцька. Їх слідів вони практично і не шукали.

Г.Логвин [128, с.102-107] та М.Малевська [135, с.309] відзначили два етапи будівництва замку. Перший етап вони пов'язували з князем Мстиславом Даниловичем, при якому у кінці XIII століття були зведені кам'яні стіни, що збереглися у нижній частині пізнішого замку. Другий етап, відмічений будівництвом цегляних веж та вершин стін, вони датували 1387-1430 роками, пов'язуючи їх з Вітовтом та Свидригайлом. Період Любарта з історії будівництва замку, який традиція приписувала цьому князеві, чомусь випадав.

М.Кучинко спочатку вважав, що будівництво кам'яного замку можна віднести до XI століття, а цегляне будівництво - до кінця XIII-XIV століть [122, с.144-148].

Після розкопок С.Терського у 1991 році і власних ґрунтовних досліджень території замку Любарта, М.Кучинко переглянув попередні висновки. Згідно його останніх висновків дерев'яно-земляний вал дитинця був закладений ще у X столітті, тричі досипався і був завершений в XI столітті. Десь наприкінці XII століття замість земляних валів були споруджені кам'яні мурованні товщиною 1,5-3 метри з характерною кладкою в романському стилі. Ці стіни були зруйновані на вимогу ординського темника Бурундая у 1259 році. І наприкінці XIII століття на місці кам'яного замку почалося будівництво цегляного замку на залишках старих мурів навіть без їх нівелювання. Виходячи з ранньоготичної архітектури укріплень, які мали бійниці для стрільби з луків та арбалетів, автор відніс їх чомусь до кінця XIII - початку XIV століть, тоді як вогнепальна зброя для оборони фортець на наших землях почала застосовуватися в основному з другої половини XIV століття [123, с.123-127]. Хоча дендрохронологічний аналіз окремих знахідок показав 1335 ± 10 років, а рів, який відокремлював Верхній замок від Нижнього, був споруджений у середині XIV століття, проведення основних робіт цілком можна датувати 1340-50-ми роками.

Нижній замок також мав частину укріплень (стін і веж) з цегли. На території Верхнього замку М.Малевська знайшла рештки кам'яного князівського палацу, які вона датує кінцем XIII століття [136, с.267-268]. Ознайомившись з аргументацією названих дослідників, ми не знайшли будь-яких переконливих аргументів, які могли би заперечити традицію, котра приписувала модернізацію і перебудову замку Любартові-Дмитрові Гедиміновичу.

Вплив орденського оборонного зодчества у цій будові надто явний (сама форма цегли, техніка її кладки, форми веж) і, якщо його відкидати заради патріотизму, розповідаючи про розквіт вітчизняного зодчества, то потрібно

закривати очі на аналогічні будови у Вільнюсі (вежа Гедиміна), Каунасі (після реконструкції 1362 року), Медінінкай, Крево і Ліді, орденський вплив на архітектуру яких незаперечний. На наш погляд якраз велич вітчизняного зодчества полягає в його здатності швидко оцінити і застосувати кращі досягнення світової школи. І заслуга у цьому Любарта, від якого залежало прийняття рішення щодо реконструкції замку, засвідчена традицією.

Поразка Любарта у 1366 році була зумовлена як загальною перевагою сил угорсько-польсько-мазовецької коаліції, так і зрадою князів, зокрема Корятівичів. Але вже у 1370 році він зумів повернути собі Володимир, а наприкінці 1376 - на початку 1377 року відвоював майже всю Галицьку землю і переніс воєнні дії на польську територію. Восени 1377 року йому знову довелося стримувати усю угорсько-польську потугу. Перебіг цих боїв, які ми розглядали вище, свідчить, що військо Любарта поступалося противникам хіба чисельністю. Вже у 1382 році значна частина втрачених волинських земель була знову повернена. Підсумовуючи все, що нам відомо про діяльність Любарта-Дмитра Гедиміновича, можна стверджувати: при ньому волинське військо своїм озброєнням не поступалося кращим європейським арміям (однією з яких була армія Людовика Анжуйського), укріплення також відповідали останнім європейським досягненням, що дозволяло Волинській землі, з її обмеженими ресурсами, при загальному незначній допомозі Литви (практично тільки з боку Кейстута Гедиміновича, зі сторони якого брала участь берестейська дружина, можливо підсилена литовцями), протягом більше сорока років провадити з перемінним успіхом боротьбу проти з'єднаних сил Польщі, Угорщини і мазовецьких князів [85, с.151-164]. Особисті заслуги Любарта-Дмитра Гедиміновича у цій боротьбі очевидні. Так само очевидні його заслуги у розвитку військової справи в українських землях у другій половині XIV століття.

Українська історична наука надто довго розвивалася в умовах бездержавності українського народу. Звідси і такі несмілі потуги, коли йдеться про історію державних утворень на українських землях, особливо у княжу добу.

Окремі дослідники період історії Київської Русі досі готові обмежити 1132 або 1205 роками, скромно забуваючи чи відкидаючи той факт, що існування будь-якої держави - перш за все явище юридичне. Падіння Римської імперії, Візантії чи Священної Римської імперії германської нації настало не тоді, коли окремі імператори втратили владу над колишніми провінціями, а тоді, коли юридично настала ліквідація кожної з названих імперій. Тому і держава Київська Русь (чи просто Русь із столицею у Києві) припинила своє існування не тоді, коли наступники великого князя Мстислава Володимировича втратили контроль над деякими князівствами на деякий період (1132 рік), і, навіть не тоді, коли війська коаліції князів, за спиною яких стояв володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський (1169 рік), чи після загибелі галицько-волинського князя і фактичного сюзерена Києва Романа Мстиславича (1205 рік), а тоді, коли монголи здобули столицю і зруйнували саму державу, почавши призначати старшого князя своїми ярликами (після 1240 року).

Так само державність Галицького королівства, з'єднаного династичною унією з Волинською землею, тривала не до 1340 року, коли Казимір III наскоком захопив Львів і пограбував королівську скарбницю (скільки столиць на світі бралися чужими військами на короткий час, особливо у середні віки), і навіть не у 1387 році після падіння Владислава Опольського, коли ці території були окуповані польсько-литовськими військами, у складі яких були і дружини окремих волинських князів. Це трапилося десь близько 1434 року, коли була ліквідована автономія Галицького королівства, з'єднаного династичною унією з Польщею, коли перестали карбувати окремі "руські" гроші, а замість окремого управління на чолі з генеральним руським старостою була поставлена воєводська адміністрація Руського воєводства.

Потрібно позбуватися старих стереотипів і міфів. Нажаль, навіть такі дослідники як Я.Ісаєвич та Л.Войтович пишуть про це дуже обережно [85, с.162]. Більшість дослідників воліє мовчати або продовжує розглядати княжий період в усталеному традиційному руслі.

Одним із старих міфів, створених польською історіографією ще у ХІХ столітті і беззастережно прийнятих російською та українською історіографією, є міф про князя Свидригайла Ольгердовича.

Свидригайло (у православ'ї - Лев, у католицтві - Болеслав) Ольгердович (* близько 1365/66 + 10.02.1452), один з молодших синів великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, впродовж довгого життя був князем вітебським (близько 1391-1393 рр.), подільським (1401-1405 рр.), жидачівським (1403 – близько 1405 рр.), сіверським і чернігівським (1405-1409, 1420-1430 рр.), волинським (1434-1452 рр.) і великим князем литовським (фактично у 1430-1435 рр., хоча носив цей титул до самої смерті). Крім того як васал московського князя у 1408-1409 роках він отримав Володимир з волостями, Переяслав-Заліський, Юр'єв-Польський, Волок-Ламський, Ржеву і половину Коломни, тобто більше третини Московської держави.

Він також двічі (1394 – близько 1400, 1418 рр.) перебував у еміграції при дворі угорського короля та імператора Священної Римської імперії Сігізмунда Люксембурга, втікав до хрестоносців, а у 1409-1418 роках перебував в ув'язненні у кременецькому замку. Хрещений у дитинстві як православний, він разом з братами після Кревської унії прийняв католицьку віру, зберіг її вірність до самої смерті і був похований у католицькому соборі у Вільнюсі поряд з іншими великими князями литовськими, хоча все життя підтримував переважно православних князів.

Документи та інші джерела, сформовані у колах його прихильників, вціліли надто фрагментарно, тоді як інших пам'яток, авторами яких були його вороги, збереглося достатньо. А останні не скупилися на нищівні оцінки. Для канцлера Польського королівства і одного з батьків Кревської унії Збігнева Олесніцького Свидригайло Ольгердович не міг бути особою позитивною. Звідси і нещадна характеристика: "... князь цей не керується розумними мотивами, бо й розумом не відзначається, але чинить те, до чого штовхають його сліпі пориви, як то зрештою показують його недоречні вчинки і звичаї" [43, р.291].

Зрозуміло, що секретар кардинала Ян Длугош дивився на цього князя очима свого покровителя: "... він був відданий пияцтву і забавам, вдачу мав щедрю, але перемінливу і навіжену, розумом і здібністю не відзначався, розсудливості і поваги в нім не було, замість того він легко вибухав безмежним гнівом, настрої змінювався у нього як подув вітру, немов у ньому вічно боролися різні і супротивні один одному напрямки. Незважаючи на це, великою щедрістю і участю у пиятиках він здобув собі прихильність багатьох, особливо русинів, бо хоч сам був католиком, показував більшу прихильність до їх віри." [46, ks.4, s.237].

Від цих двох тенденційних оцінок і розпочав своє життя міф про Свидригайла - політика авантюрного типу, який очолював боротьбу феодальної аристократії проти утворення централізованої Польсько-Литовської держави за збереження феодальної анархії чи боротьбу українсько-білоруських сил, які символізували і підтримували цю анархію проти польсько-литовських сил, які символізували і підтримували єдинодержавність [216; 117; 223; 209; 243, s.1-25; 80, с.117-142]. Польські історики навіть сфабрикували легенду про "повстання" Свидригайла, нібито легітимний великий князь литовський міг повставати у своїй власній державі проти польського ставленика, а не навпаки.

Ця легенда настільки прижилася, що і прихильні до Свидригайла історики наголошують на авантюризмі його характеру і вважають, що він діяв винятково в інтересах вузького кола аристократії [99, с.67; 91, с.206].

Подібні погляди перейняла і радянська історіографія, для якої вердикт стосовно підтримки феодальної анархії був готовим ярликом з негативною оцінкою. Тому про Свидригайла Ольгердовича не згадували взагалі або згадували як про особу негативну. Ці ж оцінки перейшли до сучасних дослідників. Феодальними війнами назвала період діяльності Свидригайла Ольгердовича О.Хорошкевич [190, с.125-126]. З цим фактично погодився М.Улащик [187, с.31]. Образ авантюриста і кумира аристократії змалювала Н.Яковенко [197, с.92-96]. А О.Субтельний, за курсом якого, на жаль, опановує історію більшість українського студентства, присвятив Свидригайлові

Ольгердовичу всього кілька речень на зразок "авантюристичний і досить бездарний у політиці..." [183, с.75].

Від істориків не відставали і письменники. Взяти хоча б образ Свидригайла з роману відомого письменника Романа Іваничука "Черлене вино". А Р.Іваничук відноситься до тих письменників, які серйозно працюють над історичним матеріалом.

Зрозуміло, що і у сучасній польській історіографії оцінки Свидригайла залишаються незмінними.

Першим, здається, звернув увагу на однобічність оцінки князя Свидригайла російський історик А.Дворніченко. Він переконливо довів, що у своїй боротьбі князь спирався не тільки на інтереси удільних князів та аристократії, але й на українські та білоруські міста та їх еліти [93, с.132-154; 94, с.146-154; 95, с.135-142].

З українських істориків за перегляд оцінки діяльності князя Свидригайла Ольгердовича виступає Л.Войтович [84, с.141-151; 85, с.153-168; 86, с.311-312, 448-449, 490-498]. І хоча цей дослідник вважає, "що все життя цей князь послідовно боровся проти Польщі за відновлення незалежності Литви і автономії українських і білоруських князівств" [86, с.490], його образ Свидригайла Ольгердовича недалеко відійшов від образу змальованого Н.Яковенко. Надто сильними є міфи, що вже давно склалися...

У цьому розділі ми зупинимося тільки на двох сторонах багатогранної діяльності та складної особистості князя Свидригайла Ольгердовича: як політика і як полководця. Щодо останнього, то більшість істориків просто перераховують його поразки і тут оцінки ще одностайніші і суворіші.

У княжу добу шлюби були скріпленням політичних угод. На їх підставі також можна судити про результати і напрямки політики того чи іншого князя. Свидригайло Ольгердович був одружений двічі.

Першою його дружиною була незнана з імені дочка удільного смоленського князя Івана Святославича, внучка великого князя смоленського Святослава Івановича. Для вітебського князя і одного з наймолодших

Ольгердовичів такий альянс був цілком виправданий. Родина першої дружини підтримала його, що пізніше і послужило причиною її еміграції у Новгородську землю, де вони отримали невелике Порховське князівство.

Вдруге він одружився у 1430 році з Анною, дочкою удільного тверського князя Івана Івановича (* 1404/ до 1406 + 1471/1484), внучкою великого князя тверського Івана Михайловича. Анна Іванівна була соратницею, а може і опікункою мужа, а тверські дружини - його найбільш стабільними союзниками. Її двоюрідний брат городенський князь Ярослав Олександрович зложив голову у битві з поляками у 1435 році. Отже обидві шлюбні угоди були для Свидригайла з політичної точки зору мотивованими і успішними.

Безнадійною авантюрою багато дослідників вважають уже перший виступ Свидригайла Ольгердовича на політичній арені у боротьбі за Вітебське князівство у 1392-1393 роках. Але ніхто не звернув увагу, що в даному випадку було просто порушено право Свидригайла на успадкування цього князівства, підтримане усіма верствами населення. Його мати тверська князівна Уляна Олександрівна отримала Вітебське князівство від свого мужа Ольгерда Гедиміновича і тримала його до своєї смерті у 1391 році. Таким чином, Свидригайло Ольгердович, який жив з матір'ю у Вітебську, мав успадкувати це князівство. Але за рішенням старшого брата і короля Владислава-Ягайла у Вітебськ було прислано намісника Федора Весну.

Як справедливо відзначив А.Дворніченко, Свидригайло силою захопив Вітебськ, спираючися на підтримку і допомогу не тільки городян, але й усього населення Вітебського князівства, яке не хотіло перетворення своєї землі у провінцію і тому боронило перш за все свої права [94, с.147]. При цьому намісник Федір Весна був убитий вітебчанами, які, напевно, і були ініціаторами такого виступу.

Правда, і сам юний князь також не чекав пасивно на розвиток подій. У 1392 році він вступив у союз з київським князем Володимиром Ольгердовичем, сіверським князем Дмитром-Корибутом Ольгердовичем та подільським князем

Федором Корятовичем. Ці князі були незадоволені політикою Вітовта, спрямованою на ліквідацію удільних князівств і створення унітарної держави.

Неузгодженість дій союзників, серед яких Свидригайло Ольгердович був наймолодшим, не повинна викликати сумніви у існуванні самого союзу. Більш старші партнери Свидригайла Ольгердовича, такі як потужний київський князь Володимир Ольгердович чи той же Федір Корятович проявили нестійкість, пробуючи через компроміси поодинці домовитися з Вітовтом, тоді як саме юний Свидригайло відразу ж кинувся у вир боротьби.

Перипетії цієї боротьби ще не достатньо вивчені. Не "вітебська авантюра", як вважав М.Грушевський [91, с.162], була причиною швидкого наступу Вітовта та Скіргайла Ольгердовича. Маючи у тилу вороже Вітебське князівство, яке підтримали молодші смоленські князі (не випадково ж Вітовтові довелося по дорозі штурмувати смоленську фортецю Оршу [24, с.71]) та друцькі князі, Вітовт і Скіргайло не змогли б воювати проти київського та сіверського князів. Саме через участь молодших смоленських князів на стороні Свидригайла на допомогу Вітовтові виступило військо великого смоленського князя [24, с.72].

Вистояти проти такої сили вітебський князь звичайно не міг. Але утримувати Вітебськ та дніпровські переправи до підходу союзників по коаліції мало не тільки зміст, але і було необхідним. Володимир Ольгердович тим часом міг зібрати потужні сили, дочекатися підходу подільських і сіверських дружин і виступити назустріч Вітовтові, по дорозі приєднуючи друцькі та смоленські дружини. А для того, щоби відвернути увагу противника, слід було здійснити рейд кінного війська у саму Литву, де також були противники політики Вітовта. Про те, що подібні плани, зрештою єдино вірні у даній ситуації, існували переконують дії самого Свидригайла Ольгердовича та сіверського князя Корибута-Дмитра Ольгердовича.

Похід війська Дмитра-Корибута Ольгердовича до Вільна виглядав би взагалі безумною авантюрою, якщо не розглядати його у руслі коаліційної боротьби. Цей сіверський загін мав відвернути увагу Вітовта від Вітебська, а у

випадку успіху до нього, напевно, мали приєднатися Свидригайло із друцькими князями та литовські противники Вітовта.

З іншого боку до Вільна мав приступити тевтонський магістр Конрад фон Юнгінген. Про його домовленість із Свидригайлом писав С.Соловйов, який навіть вважав, що вітебський князь попросив покровительства Тевтонського Ордену [181, с.363]. Нажаль російський історик не дав посилань на джерело, а віднайти підтвердження такого звернення нам не вдалося. Не подають цього і інші автори. Але можна не сумніватися, що переговори були і похід на Вільно не був простою авантюрою.

Але сіверська дружина князя Корибута Ольгердовича, до якої не встигли приєднатися білоруські князі, була розбита під Докудовом у Лідській волості у самому кінці 1392 року. У кінці зими - на початку весни 1393 року Вітовт поодинці змусив капітулювати друцьких князів, здобув Оршу і обложив Вітебськ, який також мусив капітулювати перед литовськими та смоленськими полками.

Свидригайло Ольгердович потрапив у полон і був відвезений до Кракова, а Вітовт виступив у Сіверську землю [191, с.139]. Корибут Ольгердович, заскочений зненацька, мусив відступати аж у Рязанську землю. І тільки після всього, на початку 1394 року, Конрад фон Юнгінген обклав Вільно. Незважаючи на значну перевагу в артилерії, магістр мусив відступити, попросивши миру.

Отже, факти свідчать про те, що вітебські події були не авантюрою молодого Свидригайла (якому тоді було 26-27 років), а епізодом у міжкнязівській боротьбі проти спроб Вітовта та Ягайла анексувати білоруські та українські князівства. У цій боротьбі вітебський князь зумів використати настрої широких кіл населення Вітебського князівства, встановив контакти з іншими опозиційними князями та Тевтонським Орденом і отримав підтримку смоленських родичів. І не його вина, що учасники коаліції не змогли виступити узгоджено. Коаліційні війни завжди зустрічаються з проблемою погодження дій учасників коаліції. Війна 1392-1393 років велася на значних територіях і

віддалях. Засоби і сили Свидригайла поступалися засобам і силам його противників, а погодити дії союзників у надто короткий термін не було можливості. Тим не менше Свидригайло зробив максимум можливого, що можна було зробити у цій ситуації.

Наступний епізод політичної діяльності Свидригайла Ольгердовича – його перша еміграція в Угорщину, куди він втік з Кракова. Згадаймо, що Угорщина не визнавала анексії Галицького королівства, яке з часів Владислава Опольського було її леном. Угорський король Сігізмунд Люксембург пошлюбив Марію, старшу дочку короля Угорщини і Польщі Людовика Анжуйського. Її молодшу сестру Ядвігу малопольські магнати проголосили королевою Польщі, таким чином розірвавши польсько-угорську унію, яка функціонувала при житті Людовика Анжуйського.

В Угорщині були незадоволені таким розвитком подій, там ще не позбулися ілюзії можливого відновлення унії. Повільний і нерішучий Сігізмунд виношував плани створення величезної імперії, але улюбленою його тактикою було вичікування. Тому даремно Гедиміновичі - противники Ягайла і Вітовта, які зібралися при дворі угорського короля, розраховували на його допомогу. Сігізмунд обіцяв допомогти емігрантам повернути втрачені землі, продовжував не визнавати шурина королем Польщі, не визнавав також анексії Галицького королівства, титулюючися “королем Галіції і Лодомерії”, але нічого реального не робив, якщо не зважати на пасивну підтримку Тевтонського Ордену у його конфлікті з Польщею.

Роки, проведені в еміграції, Свидригайло використав як школу політичної боротьби. Він зрозумів марність сподівань на активну допомогу зі сторони Сігізмунда, однак своєю діяльністю так налякав старшого брата Ягайла, що той погодився на компроміс. І тут молодий князь, безперечно, виявив політичну мудрість.

Свидригайло погодився присягнути старшому братові, і після повернення отримав Подільське князівство, причому не в уділ, а в умовне держання. І тут

же зухвало почав титулуватися "з Божої ласки князь Подільський, володар і дідичний пан Поділля" [197, с.94].

Коли ж у 1401 році під загрозою війни з Тевтонським Орденем Ягайло та Вітовт підтвердили повторно акт унії Литви та Польщі, під яким підписалися навіть такі потужні володарі як київський князь Іван Ольгіймунтович, Свидригайло негайно встановив контакти з великим магістром. Наприкінці січня 1402 року він уже в столиці Ордену Мальборці. Не гаючи часу, з невеликою дружиною та незначною пруською допомогою він виступив під Вільно і взяв столицю в облогу. Що це? Відчайдушна авантюра шукача пригоди чи тверезий розрахунок скинути Вітовта з допомогою противників польсько-литовської унії і ліквідації удільної системи?

Звернім увагу ще раз на висновки А.Дворніченка. Удільна система була вигідною не тільки князям та їх оточенню. Міста, де ще не згасли державницькі традиції міських громад, також підтримували цю політику. Підтримувала її і православна церква, яка була панівною принайми у білорусько-українській частині Великого князівства Литовського, та й у самій столиці, де католики тільки почали розгортати свою діяльність.

Хто ж тоді був проти? Та частина селянства, яка була пов'язана з військовою службою, йшла за своїми князями. Решта участі у політичній боротьбі не брала. Розрахунок Свидригайла в цілому був вірним. Навіть і для самого великого князя Вітовта Кейстutowича повторна унія 1401 року була вимушеним кроком після важкої поразки на річці Ворсклі і перед загрозою наступу хрестоносців.

Якби Свидригайлові вдалося здобути столицю зненацька, він міг би опанувати ситуацію. Але цього не сталося, а здобути Вільно штурмом (місто мало потужні кам'яні укріплення та сильний гарнізон) було практично неможливо. Свидригайло відступив, але його повторна спроба могла бути успішнішою, тому Ягайло знову пішов на поступки. Переговори велися через тевтонського магістра. Влітку 1403 року бунтівник повернувся. За ним зберегли Поділля і ще додали невелике Жидачівське князівство, утворене із частини

галицьких земель, які після 1392 року вдалося очистити від угорських залог [84, с.98].

Підкарпаття та Поділля були сусідами Угорщини, з якою продовжувалися напружені стосунки. Від Свидригайла можна було чекати що завгодно - тим більше враховуючи його контакти з угорським двором. Тому, коли вибухнула війна із Смоленським князівством, Вітовт вирішив випробувати вірність свого неспокоїного васала. Невідомо чи брав Свидригайло Ольгердович участь у битві на ріці Ворсклі. Маємо тільки реєстр загиблих князів. У Свидригайла були свої порахунки із смоленським князем. Він не забув участі смоленського війська у виправі проти Вітебська. Тепер була нагода поквитатися. У 1404-1405 роках Свидригайло відзначився у війні із смоленським князем і його рязанськими союзниками, за що в нагороду отримав Сіверське князівство з Новгородом-Сіверським, Брянськом, Путивлем, Трубчевськом і Стародубом. Кожне з цих міст було столицею окремого князівства з територією більшою за Жидачівське князівство. Разом з територіями цих князівств до Свидригайла відійшли і васали - нащадки Ольговичів, які тримали Звенигородське та інші дрібні князівства у Чернігівській землі. Надаючи суперникові такі значні володіння, Вітовт відзначав його військові заслуги і сподівався на лояльність, а рівночасно і на ізоляцію Свидригайла від його союзників - угорського короля та тевтонського магістра. Тепер Свидригайло Ольгердович став найпотужнішим із князів Великого князівства Литовського.

Однак Свидригайло продовжив боротьбу проти польсько-литовської унії. Йому мало було потужних володінь. Він прагнув повної незалежності. Будучи сином великого князя Ольгерда Гедиміновича, що давало йому право при виборчій системі великого князя на найвищий престол, він вирішив поборотися за вінець великого князя литовського.

З Брянська, який став його резиденцією, Свидригайло встановив контакти з великим князем московським, закликаючи його до війни проти Вітовта. У липні 1408 року Свидригайло Ольгердович з чернігівським єпископом та шістьма князями - своїми васалами - приїхали в Москву.

Цей епізод також переважно трактується як чергова ілюстрація авантюризму політики Свидригайла. Навіть Л.Войтович, який докладно аналізував діяльність цього князя, не надав належного значення московському епізоду, зазначивши тільки, що Свидригайло не дав себе використати московським політикам [84, с.142].

Розглянемо цей епізод більш докладно. У Москві провадили свою політику. Провадили повільно і невідворотно, ковтаючи одне за одним дрібні князівства, не гребуючи жодними засобами. Коли було треба, то й піднімали бунт проти Золотої Орди у котромусь із сильніших князівств, а потім, за дорученням тієї ж Орди, придушували бунт і приєднували частину князівства або і усе до своїх володінь. Коли було треба, купували у ханів ярлик на відповідні володіння, доводячи всіма правдами і неправдами свої права. Практикували і сплату ординського виходу-даннини за інших князів, звичайно збираючи значно більше від ординських баскаків, а потім анексували це князівство за борги, скромно називаючи такі приєднання «куплею».

Можливість отримати у свої руки рідного брата польського короля і суперника великого князя литовського була надто спокусливою, щоби московські політики нею не скористалися. Свидригайла і князів, які прибули з ним, прийняли з великими урочистостями.

Володіння, які він отримав, були величезними. Володимир офіційно вважався столицею всіх російських земель (крім Рязанської), московські князі боролися в Орді за титул великих князів володимирських. Переяслав-Заліський був родинним князівством московської династії – його тримали Олександр Невський та його батько Ярослав Всеволодович. Юр'єв-Польський, Волок Ламський, Ржева і Коломна завдяки своєму географічному положенню на кордонах з суздальськими князівствами, Новгородом, Смоленськом та Рязанню мали велике економічне і політичне значення. Свидригайло міг у цих землях щедро наділити своїх васалів. Це було трохи більше третини території Московської держави, причому третини кращої. Заздрість московської знаті була безмежною [181, с.370].

Якби Свидригайло Ольгердович був пересічним політиком, у нього могла запаморочитися голова. Але він на диво швидко розібрався у московських планах. Пташка не захотіла сидіти в золотій клітці. У дуже стислі терміни Свидригайло зумів зблизитися із суперником великого князя Юрієм Дмитровичем: причому це зближення проявило себе і у наступні періоди.

Не став виявляти активність удільний володимирський князь і під час нашестя фактичного правителя Золотої Орди бігляр-бея Єдігея. Схоже, що несподіваний відступ його раті був підготований і спланований. Саме з цього часу почалися зносини князя з ординцями, чюю допомогу він пізніше використовував проти поляків. Зрозуміло, що прихильники Тохтамиша та його сина Салах-ед-Діна, які були союзниками Вітовта, не могли би йому допомогти, тоді як Єдігей якраз був тією особою, домовленість з якою могла бути для нього корисною. Тобто, перебуваючи у Московській державі, Свидригайло ні на мить не полишав працювати для свого основного завдання – оволодіння престолом Великого Князівства Литовського і розриву Польсько-Литовської унії. Він був патріотом і політиком литовсько-руським, а не простим авантюристом та шукачем пригод.

Нарешті у вересні 1408 року московське і литовське війська зустрілися на ріці Угрі. Жодне з них так і не ризикнуло переправитися і розпочати битву. Стояння на Угрі 1408 року закінчилося миром. Єдина дочка Вітовта Кейстутовича - Софія була дружиною московського князя Василя Дмитровича. Зять не хотів серйозно воювати, хоча був не проти приєднати сіверські та чернігівські землі і ще дещо, але тільки при допомозі тамтешніх князів і без великих зусиль. Тесть же був не проти покарати зятя хоча б за прийом Свидригайла, але не мав наміру втягуватися у довгу війну з Москвою, маючи в тилу хрестоносців, які продовжували завойовувати Жемайтю.

На мир з Литвою Свидригайло відреагував миттєво. У 1409 році він покинув Москву, по дорозі пограбувавши і спаливши Серпухов [17, с.211]. Це була пімста московському князеві за його мир з Вітовтом. Доречі не всі князі-васали, які приїхали із Свидригайлом, повернулися назад. Більшість з них

залишилася у Московській державі. Особисті вигоди від цього рішення були на першому місці. Не керувався ними тільки “авантюрист” Свидригайло Ольгердович.

Розуміючи, що на Сіверщині тепер йому не втриматися, Свидригайло Ольгердович рушив до Прусії під захист магістра. Але вже восени 1409 року його підступно схопили і після таємного переховування у кількох замках, ув'язнили у підземеллі вежі замку у Кременці на півдні Волині. Кременецький замок був неприступним, крім того, його утримувала польсько-литовська залога, вірна Вітовтові.

Це вже говорить про популярність особи Свидригайла. Зрештою ця популярність не пропала і після перемоги над Тевтонським Орденом під Грюнвальдом у 1410 році та після успішних походів Вітовта проти ординців. Князя Свидригайла Ольгердовича за десять довгих років ув'язнення не забули. У 1418 році українські князі Дашко Острозький та Олександр Ніс перебили залогоу Кременця, визволили Свидригайла і переправили його до Луцька, де вже чекали вірні прихильники, готові йти за нього на смерть.

Через Молдову Свидригайло перебрався до угорського двору. За цей час Сігізмунд Люксембург встиг стати ще й королем Чехії та германським імператором. Його конфронтація з Польщею не тільки не вщухла, але й посилювалася.

Тевтонський Орден потерпів поразку, але ще не був розгромлений. Імператор і угорський король Сігізмунд мав проблеми з чеськими гуситами, але сили його були потужними. Польський король Владислав-Ягайло почав переконувати великого князя литовського Вітовта Кейстутовича пробачити Свидригайлові його московську одісею. Після деякого вагання Вітовт повернув Свидригайлові Сіверське князівство. Влітку 1420 року Свидригайло знову присягнув двоюрідному братові і на цей раз дотримав цю присягу до самої смерті великого князя литовського, не проявляючи жодної активності [151]. Це також характеризує його як мудрого політика. Враховуючи вік своїх противників, відсутність у Вітовта прямих спадкоємців, а також послідовно

розігравши угорсько-імперську, тевтонську та московську карти, він не поспішав вплутуватися у різні авантюри. Крім того популярність Вітовта, його зближення з Сігізмундом і плани обох утворити Литовсько-Руське королівство відповідали намірам самого Свидригайла. Саме цей період найкраще характеризує його як послідовного борця за інтереси свого краю, а не авантюриста і шукача пригод.

По смерті Вітовта Кейстutowича Свидригайло одностайно був обраний великим князем литовським. Другий ще живий Ольгердович – мстиславський князь Семен-Лугвеній, як і брат покійного Вітовта стародубський князь Зігмунт Кейстutowич підтримали ці вибори. Семен-Лунвеній був одним з героїв битви під Грюнвальдом і відзначився в ряді інших походів. Він був старшим за Свидригайла і міг претендувати на престол великого князя. Але і він і його сини залишилися вірними соратниками Свидригайла.

Ставши великим князем, Свидригайло Ольгердович відразу відновив ліквідовані уділи і роздав нові своїм прихильникам. Українські та білоруські князі і міста отримали те, за що боролися, про що з тривогою написав у січні 1432 року у своєму листі до кардинала краківський біскуп Збігнєв Олесніцький [58, N 950].

І це було головною причиною війни, яку незабаром розв'язали проти нього поляки. Офіційно Свидригайла звинуватили у порушенні умов Городельської унії 1413 року, згідно якої польська сторона повинна була також брати участь у виборах великого князя литовського. Щоб спровокувати самого Свидригайла, відомого своєю запальністю і вибуховістю, поляки почали титулувати його просто "князем литовським" і вимагати васальної присяги.

Свидригайло прагнув уникнути війни. Він сподівався цивілізовано розійтися з Польщею, як свого часу перед цим розійшлися Польща з Угорщиною. Але при тамтешньому розводі Польща затримала за собою Галицьке королівство, тепер виникла проблема Поділля. Свидригайло затримав короля Ягайла через те, що польська сторона силою захопила подільські замки, спираючися на осаджену на Поділлі польську шляхту [46, ks.4, s.322-323].

Угода, підписана у Тракаї 7.11.1430 року, передбачала повернення Поділля. Великий князь литовський навіть погодився на польсько-литовський з'їзд 15.08.1431 року, на якому мали бути погоджені всі спірні питання. Король послав грамоту до подільського старости з наказом передати подільські замки намісникові Свидригайла, але цей наказ, звичайно, не було виконано.

Польська сторона продовжувала вимагати повторні вибори і провокувати Свидригайла. У цьому дусі діяв і польський посол Ян Лутек Бжеський. На Поділлі вже спалахнули військові дії. Після ув'язнення третього посольства поляки обложили Луцьк, Олесько і Кременець. Потужні волинські замки успішно оборонялися. Підняло повстання українське населення Белзького князівства, князь якого Казимір Земовитович з мазовецької династії приєднався до польського війська. Але це ще не була війна, а тільки конфлікт. Цікаво, що у радянські часи в популярних виданнях оборона олеського замку чомусь трактувалася як повстання супроти Польщі, хоча Олеськ був прикордонним замком Волинської землі, яка входила не до Польщі, а до Великого князівства Литовського.

У цій ситуації Свидригайло Ольгердович робив усе, щоб не продовжувати війну [91, с.193-194]. Йому хотілося мирно розійтися з поляками, але при цьому не уступати їм територій, як це зробили угорці, які тепер намагалися повернути втрачене на довгих і безплідних дипломатичних переговорах. Великий князь литовський встановив союзні відносини із своїм давнім знайомим імператором і королем Сігізмундом Люксембургом, який переніс на Свидригайла свої плани ослаблення Польщі шляхом організації окремого Литовсько-Руського королівства. У червні 1431 року було підписано угоду про союз з Тевтонським Орденом, яку разом із Свидригайлом Ольгердовичем підписали усі старші удільні князі [57, N 462]. Були укладені союзні угоди з ординцями, господарем Молдови і, навіть, чеськими гуситами, ворогами імператора Сігізмунда.

Свидригайло намагався відшукати союзників і на Сході. Таким природнім союзником був противник Москви - великий князь тверський. Цей

союз був скріплений шлюбом Свидригайла з юною тверською княжною, про що говорилося вже вище.

Шукав великий князь литовський і союзників у Москві. С.Соловйов справедливо пов'язував виступ галицького князя Юрія Дмитровича проти свого племінника Василя у 1431 році з приходом до влади у Литві Свидригайла - побратима і свояка Юрія [181, с.383]. За давнім правом успадкування і заповітом великого князя володимирського і московського Дмитра Івановича Донського Юрій мав успадкувати Московську державу після смерті старшого брата. Тому він сміливо віддався на третейський суд в Золотій Орді.

Племінник Юрія - Василь Васильович прислав на суд боярина Івана Дмитровича Всеволожського, нащадка смоленських князів, людину непересічну. На думку С.Веселовського на фоні безликих образів діячів Московської Русі того часу І.Д.Всеволожський "виглядає якимось велетнем настільки яскравим і характерним, що сам по собі кидає світло на час і людей, серед яких він жив" [81, с.324-326].

Усвідомлюючи пихатість ординського володаря, І.Д.Всеволожський заявив, що його воля для московських князів вища за давнє право, і налякав ординців союзом Юрія та Свидригайла. Спираючися на союз з Литвою, українські князі позбулися ординської опіки. Тепер, спираючися на союз із Свидригайлом, Юрій Дмитрович зможе повторити спробу батька на Куликовському полі. Справу було вирішено на користь племінника, а Юрію надали тільки Дмитровське князівство, яке залишилося після померлого молодшого брата. За цей успіх боярин сподівався поріднитися з новим великим князем, видавши за нього дочку. Цікаво, що старша дочка І.Д.Всеволожського 1421 року була видана за старицького князя Івана Івановича, рідного брата Анни, дружини Свидригайла Ольгердовича.

Але Софія Вітовтівна, вдова Василя Дмитровича, не захотіла одруження сина з дочкою нащадка смоленських князів [16, с.17]. За Медоварцевським літописом, відразу ж після повернення із Золотої Орди боярин був звинувачений у зумисній поступці Юрію Дмитрова і осліплений [131, с.7-11].

Ця звістка має підтвердження у не зовсім зрозумілих повідомленнях Тверського збірника [17, с.490] та Єрмолинського літопису [21, с.148].

Зазнавши такого підступу, боярин від'їхав до Углича, звідки прибув до Твері, а потім опинився у Галичі при дворі Юрія Дмитровича, якому допоміг здобути Москву у 1433 році. Події у Московській державі у 1430-1433 роках, без сумніву, пов'язані також і з діяльністю Свидригайла Ольгердовича, яка додала сміливості його союзникові Юрію Дмитровичу. На жаль, у нього не вистачило твердості, щоби скористатися плодами свого успіху.

Стримавши польський наступ на Волині і домігшись певного перелому на Поділлі, великий князь Свидригайло все ще сподівався уникнути серйозної війни з Польщею. Про це свідчить перемир'я, підписане королем 26.08.1431 року у Львові та ратифіковане 1.09.1431 року у Чорторийську Свидригайлом Ольгердовичем та ще дев'ятьма князями та сорока двома боярами і воєводами [80, с.118-124].

Свій конфлікт з Польщею Свидригайло розглядав не як внутрішні справи в одній країні, а як конфлікт міждержавний і вимагав участі своїх союзників Тевтонського Ордену і Молдови у польсько-литовських з'їздах. Ця участь забезпечувала міжнародну гарантію і визнання польською стороною розриву унії. Тому через відмову польської сторони допустити на переговори послів Тевтонського Ордену та Молдови було зірвано з'їзд 2.02.1432 року.

Окремі історики закидають Свидригайлові, що він явно не використав свого становища. Однак його повільність у даній ситуації була нічим іншим як бажанням не втягувати Литовську державу у війну з Польщею і змусити останню перед іншими країнами визнати розрив унії.

Це розуміли і польські політики. У квітні 1432 року у Серадзі вони запропонували визнати Свидригайла великим князем на тих самих умовах, на яких було визнано великим князем Вітовта. Вони були готові навіть визнати Свидригайла регентом королівства при старому королю Владиславі Ягайлі та його малих дітях. За це великий князь мав розірвати союз з Тевтонським Орденом і відмовитися від претензій на Західне Поділля.

Який авантюрист встояв би перед цією пропозицією? Тим більше, що при польському дворі і дворах його сусідів сильно сумнівалися, що діти королеви Софії були синами Владислава Ягайла. Свого часу поширення цих чуток підтримував навіть великий князь Вітовт Кейстутович. І це було вагомою підставою відмови їм у легітимності успадкування після смерті батька. Свидригайлові натякали на можливість отримання польсько-литовського престолу.

Що ж зробив Свидригайло Ольгердович? Він відкинув вигідні йому особисто польські пропозиції і залишився вірним своїй попередній політиці. 15.05.1432 року великий князь підписав нову угоду про трирічний союз із Тевтонським Орденем. На цій угоді крім князів поставили підписи делегати містичів київських, чернігівських, володимирських (волинських), вітебських, новгородських (сіверських), полоцьких, брацлавських, брестських та дорогичинських [27, N 232, с.192-193]. Князь демонстрував реальну підтримку усіх українських і білоруських земель.

Рівночасно було поновлено угоди з Молдовою та з великим князем тверським Борисом Олександровичем. Навіть велися переговори про можливий союз з мазовецькими князями [91, с.200], які також були невдоволені політикою польського уряду, спрямовану на обмеження їх суверенітету і підпорядкування Польщі.

Неупереджений аналіз підтвержує, що політика князя Свидригайла у 1430-1432 роках була послідовною і переслідувала одну мету - остаточно розірвати польсько-литовську унію. Свидригайло Ольгердович прагнув відновити окреме Велике Князівство Литовське, союзне з Польщею, але незалежне від неї, із своєю власною політикою і власними пріоритетами. Цю свою державу він розглядав як конфедерацію удільних князівств і, окрім самих князів, як православних, так і католиків, спирався на широкі кола феодалів меншого рангу та міста, тобто основні політичні сили, зацікавлені у такому відродженні.

Поляки не змогли знайти протидії такій політиці і тому змушені були вдатися до перевороту. Безпосередніми організаторами перевороту стали серадзький каштелян Ян Заремба і віленський католицький біскуп Матвій. З князів до них першим примкнув Семен Гольшанський, який розраховував при дітях Ягайла та при своїй племінниці королеві Софії зайняти вище становище в королівстві [233, s.272].

Змова на користь Зигмунта Кейстутовича планувала підступний арешт або вбивство легітимного великого князя Свидригайла. Не Свидригайло Ольгердович, легітимно обраний і підтримуваний більшістю населення великий князь, а Зигмунт, поставлений змовниками при підтримці Польщі, був повстанцем чи, правильніше, узурпатором і фактично і юридично. Тому розмови про повстання Свидригайла позбавлені будь-яких підстав. Давно настав час внести відповідні корективи у підручники та наукові праці і відмовитися від повтору версії польських істориків патріотичної школи середини XIX сторіччя некритично підтриманих російськими та українськими колегами. Ця версія позбавлена будь-яких підстав.

31.08.1432 року Зигмунт Кейстутович із своїми прихильниками несподівано напали на Свидригайла в Ошмянах. Так почалася громадянська війна, яка фактично тривала до загибелі узурпатора у 1440 році. Впродовж всієї війни Свидригайло послідовно стояв за незалежність Великого князівства Литовського, непорушність князівських уділів та свободи міст. У цьому він отримав повну підтримку українських та білоруських земель і всіх верств населення, які брали участь у державному житті. Так само послідовно стояв він за збереження волинських і подільських територій, не бажаючи уступати їх Польщі.

Його противник Зигмунт Кейстутович 15.10.1432 року прийняв васальну присягу польській короні і рівночасно відмовився від Поділля, а також від усіх спірних прикордонних волинських замків - Олеська, Ратна, Ветли, Лопатина. Ці замки, укріплені ще Любартом, протягом багатьох років перекривали полякам шлях на Волинь. За попередні два роки в обороні цих замків було пролито

стільки крові! В надзвичайно важких умовах їм вдалося відстояти, а тепер польський ставленик без застережень віддавав їх своїм господарям.

Об'єктивно боротьба Свидригайла була боротьбою за збереження державності, а, значить, і незалежності литовських, білоруських і українських земель. І справедливо буде підкреслити, що у цій боротьбі Свидригайло залишався до кінця послідовним.

Не пішов він на переговори з королем Ягайлом та Зигмунтом Кейстуовичем на початку 1434 року, коли Тевтонський Орден підписав мир з Польщею на 12 років. Не похитнувся після зради Федька Несвізького та Олександра Носа. Не зломила його і страшна поразка під Вількомиром, де у полон потрапило аж сорок два князі.

Із союзників з ним на той час залишилися лише ординці. 31.12.1435 року Тевтонський і Лівонський Орден уклали з Польщею мир, відмовившись від союзу з Свидригайлом. Балтійська торгівля через Ригу та інші орденські міста надто багато важила для економіки Полоцька, Вітебська, Смоленська та інших білоруських міст. Вони змушені були визнати узурпатора великим князем [216, s.311].

Тепер Свидригайло міг розраховувати винятково на підтримку української еліти і українських міст. У серпні 1436 року він спробував домовитися з лідерами української шляхти Львівської, Галицької, Перемишльської, Сяноцької, Холмської, Белзької і Подільської земель. У цей час він почав шукати компромісу і з польською короною. Він навіть пообіцяв передати короні Волинь з Луцьком в обмін на гарантію володіння Сіверською, Київською землями і Східним Поділлям з Брацлавом. Тепер він пробував зберегти хоча б базу для продовження боротьби. Спираючися на ці землі, які межували з його союзниками ординцями та Молдовою, при неясній ситуації у Московській державі, де не затихала боротьба між князями московської гілки Рюриковичів, Свидригайло Ольгердович міг сподіватися на подальший успіх. Варто також згадати, за яких умов проходили ці переговори.

Тільки завдяки послідовній позиції Свидригайла у боротьбі за збереження українських князівств після загибелі Зигмунта Кейстutowича у 1440 році було відновлено Київське князівство. Щоб не допустити відновлення цього князівства з руки великого князя Свидригайла, уряд відновив його сам, передавши спадкоємцеві Володимира Ольгердовича і тим самим визнавши незаконність дій Вітовта у 1393 році, коли це князівство було відібране у Володимира Ольгердовича [86, с.487].

З цієї причини уряд погодився з фактичною незалежністю Волині під рукою Свидригайла і зберіг за ним титул великого князя.

До самої смерті Свидригайло залишався послідовним борцем проти Польщі. І до його смерті Волинь зберегла свою незалежність. Об'єктивно оцінюючи політичну діяльність князя Свидригайла Ольгердовича, необхідно визнати, що саме завдяки цій діяльності було продовжено державність українських земель принаймі ще на століття.

Свидригайло віродив на Волині старі удільні князівства та створив нові для своїх прихильників, які втратили володіння у інших землях. Ці князівства проіснували ще довго по його смерті, зберігаючи при цьому всі ознаки державності. Підсумовуючи взагалі політичну діяльність цього князя можна стверджувати, що він послідовно боровся і ніколи не зраджував своїм ідеям, спрямованим на збереження незалежності литовських, білоруських і українських земель. В історії всіх цих народів Свидригайло безсумнівно заслуговує на видатне місце.

Особливою необ'єктивністю грішить оцінка Свидригайла як бездарного полководця. За виразом московського літописця цей князь "устроен к брани, муж храбрый и крепкий на ополчение" [16, с.211]. У автора цих рядків не було жодних підстав хвалити Свидригайла або до нього підлещуватися, радше навпаки. Не викликають ні у кого заперечень особиста хоробрість і рішучість Свидригайла. Досить згадати його втечі з Кракова, Кременця, похід під Вільно чи прорив з Московської землі до Пруссії.

Був прихильником Свидригайло і до технічних новацій у військовій справі. Його дружина справляла враження на московських князів. Співпраця із Зигмунтом Корибутовичем та залучення гуситської піхоти також свідчать про здатність правильно оцінювати значення змін, які відбувалися у військовій справі, і вчасно їх застосовувати, що не можна вважати характерним для загалом консервативної військової верхівки. Хоробрість, проявлена Свидригайлом у коаліційній війні 1392 року, успішні дії у війні проти Смоленська та Рязані у 1404-1405 роках, можлива участь у битві під Ворсклою, також характеризують цього князя як доброго воїна.

Перша велика битва між Свидригайлом та поляками відбулася 31.07.1431 року недалеко від Луцька на переправі через ріку Стир. Свидригайло не зумів утримати противника і відступив до Степані. Але, судячи з усього, з ним була тільки власна дружина, а протистояли йому об'єднані польські і мазовецькі війська. Врешті, це була тільки перша значна сутичка в кампанії, де противник, незважаючи на перевагу, не досяг ніяких успіхів. Воєвода Юрша відстояв Луцьк, Богдан Рогатинський - Олеськ, а князь Михайло Болобан - Кременець. Сутички і бої, які з перемінним успіхом відбувалися у землях Белзького, Холмського та Подільського князівств, загалом закінчилися на користь Свидригайла.

Поразка під Ошмянами 9.12.1432 року вперше продемонструвала слабкість ленної системи комплектування армії Свидригайла. Еволюція озброєння у бік переваги захисного перед наступальним, дорожнеча важких панцирів і потреба у довгій професійній підготовці закутих у броню лицарів призвела до різкого скорочення чисельності військ. Військо ж, яке складалося із самих князів, бояр та земян, виявилось надто недисциплінованим. Кожен "спис", очолений князем, брався самотужки вирішувати долю битви.

У битві під Ошмянами загинув одоєвський князь Василь Юрійович, а у полон потрапили мстиславський князь Юрій Лугвенієвич та друцькі князі Василь Семенович і Федір Одинцевич, а також віленський воєвода Дедигольд [24, с.34, 57, 76, 106, 109, 141, 163, 189, 211, 231].

У наступній великій битві під Вількомиром втрати були більші. Свидригайло не отримав вчасно підмоги від свого найнадійнішого союзника великого князя тверського, тоді як поляки змогли прислати своєму васалові майже 4 тисячі латників. Литовсько-польське військо налічувало 9,5 тисяч воїнів, в числі яких було трохи менше половини важкоозброєних лицарів. Син великого князя Михайло Зигмунтович, який номінально командував військом, фактично передав командування польському воєводі Якубу з Кобилян, досвідченому полководцеві, учасникові Великої війни з Тевтонським Орденом і битви під Грюнвальдом.

Звинувачували Свидригайла у тому, що він не зробив те ж саме і не призначив одного командуючого. Але чи міг він це зробити? У його війську було одинадцять тисяч воїнів. З них півтори тисячі чеських таборитів, тобто піхоти, привченої до оборони проти лицарської кавалерії і наступу під охороною вагенбургу. Їх очолював досвідчений воєвода князь Зигмунт Корибутович, якого з різних причин більшість князів не сприймала.

Три тисячі лівонських хрестоносців також мали половину піших ландскнехтів, озброєних алебардами та іншими зразками новітнього озброєння, придатного у боротьбі з латниками. Але магістр фон Керскорф також тримався окремо і претендував на загальне командування.

Ординський загін з п'яти сотень легкої кавалерії у польовій битві з латниками міг відіграти тільки допоміжну роль. Решта шість тисяч війська складала дружину самого князя Свидригайла і більше 50 дружин удільних князів. Це були кінні важкоозброєні лицарі із своїми васалами, озброєними легше. Ці списи та хорогви удільних князів могли підпорядкуватися (і то чисто умовно) тільки самому Свидригайлові. Зверхності Зигмунта Корибутовича чи магістра фон Керскорфа вони б не визнали.

Крім усього іншого, Свидригайлові фатально не щастило. 29-30.08.1435 року біля Вількомира на річці Святій полягли князі Ярослав Лугвенійович, Михайло Семенович Болобан, Данило Семенович Гольшанський і Михайло Львович, а також лівонський магістр, ландмаршал і більшість комтурів та

лицарів Ордену. Зигмунт Корибутович, важко поранений в голову та шию, помер від ран у полоні. В полон потрапило ще сорок два князі [237; 24, с.34, 57, 76, 106, 109, 141, 163, 189, 211, 231]. Більшість з них просиділи у тюрмах аж до загибелі Зигмунта Кейстутовича.

Надзвичайно жорстоким був цей князь [45, т.4, р.645, 724; 12, с.113], хоча й боявся зустрітися із Свидригайлом у відкритому полі, справедливо підозрюючи своє оточення у можливій зраді [181, с.426]. Зрештою він так і загинув внаслідок змови князів Чорторійських.

Заслуговують подиву надзвичайно швидкі марші війська Свидригайла, яке долало на добу більше 60 км по пересіченій місцевості протягом кількох днів.

Взяти хоча б похід у 1433 році через Слуцьк та Клецьк до Вільна. Підступивши під столицю, Свидригайло повернув на Тракай. У нього не було артилерії та піхоти, тому штурмувати замки він не міг. Не здобувши старого Тракайського замку, він простояв під потужними укріпленнями нового Тракаю, а тоді несподіваним наскоком таки здобув замок у Крево і спалив саме місто.

Довідавшись у Молодечно про появу литовського війська, очоленого Петром Монтикирдовичем, що мало його переслідувати, Свидригайло вислав проти нього загін князя Михайла Болобана, який переміг литовців у зустрічній битві біля села Копачі.

У цьому блискучому поході Свидригайло ще здобув Іжеславль, Мінськ та Борисов, але від Лукомля мусив повертати назад, відпустивши дружини своїх васалів. Він довідався про зраду союзників - ординців та молдован, - через що мусив поспішати до Києва, побоюючись удару по українських землях [24, с.34, 57, 77, 107].

У 1433 році господарем Молдови став Ілляш I, муж княгині Марії Гольшанської, рідної сестри королеви Софії. Новий господар погодився скласти васальну присягу Польщі.

А ординці замість допомоги напали на київські околиці. Хан Великої Орди Саїд-Ахмед прагнув домовитися з Польщею стосовно свого противника Хаджі-

Гірея, який втік з Криму у Польщу. Тому він зламав домовленість із Свидригайлом і навіть продемонстрував готовність воювати проти нього.

Цей короткий огляд військової діяльності князя Свидригайла Ольгердовича дозволяє заперечити надто негативну оцінку його як полководця. Так, йому фатально не щастило, але навіть після важких поразок він міг зібрати свіжі сили і продовжував боротьбу. Розглядаючи бойові дії, у яких брав участь цей князь, також можна зробити висновок, що його постать оточена легендами і поголосками, в яких майже немає правди.

Князь Зигмунт Корибутович (помер 30.08.1435 року) довгий час перебував при польському дворі спочатку як заложник, а потім як можливий претендент на королівську корону при бездітному Ягайлі. Він отримав лицарське виховання і вдосконалювався у військовій справі. У битві під Грюнвальдом князь очолював 51-у польську хорогву, яка йшла під литовським гербом "Погоня". У бойових діях 1410-1414 років він відзначився як вмільний полководець. Пізніше, будучи князем-намісником у Чехії (1422-1431 рр., з невеликою перервою у 1423-1424 рр.), він брав участь у воєнних діях і належно перейняв досвід гуситської піхоти. Цей досвід він передавав піхоті Тевтонського Ордену у 1432-1433 роках, коли, фактично зраджений поляками, мусив шукати притулку в еміграції. З 1435 року він перебував у рядах війська Свидригайла. Вплив цього князя на розвиток військового мистецтва в українських землях безсумнівний [86, с.329, 475-476].

Всі сучасники відзначали військовий таланти князя Зигмунта Корибутовича. Можна стверджувати, що у битві під Вількомиром йому також фатально не повезло, а крім того він керував тільки незначною частиною армії великого князя Свидригайла Ольгердовича.

Досвід чеських гуситів, які на той час провели справжню революцію у військовому мистецтві, освоїв і князь Федір Данилович Острозький (народився близько 1365 року - помер після 1437 року). Він також перебував у гуситів разом з Зигмунтом Корибутовичем і брав участь у бойових діях. Причому князь Острозький відзначився серед гуситських полководців, ввійшов в родинні

стосунки з місцевими воєводами, а його син Федір залишився у Чехії і був одним з гуситських гетьманів. Саме тому йому, напевно, доручили зайняти Поділля у 1430-1431 роках. Але як з огляду на вік, так і з огляду на ресурси це завдання виявилось непосильним [86, с.491]. Сили острозького князя були значно меншими за його противників, які до того ж спиралися на потужні подільські фортеці, а допомоги від інших князів він не отримав.

Трохи більше пощастило у боротьбі за Поділля у 1432-1435 роках братові Зигмунта Корибутовича - Федорові, знаного переважно як Федько Несвіцький (чи Несвізький) (помер близько 1442 року). Зимом 1433 року йому вдалося захопити у полон вождя подільської шляхти Теодоріка Буцацького. Здолавши опір на той час вже досить численної подільської шляхти, яка підтримувала польського короля, він на короткий час опанував майже все Поділля. На Східному Поділлі йому вдалося створити досить міцне і компактне князівство з центром у Кременці. Після невдалої спроби шляхом присяги королю зберегти ці володіння у Східному Поділлі (1434 рік), він знову у 1435 році повернувся до Свидригайла і взяв участь у невдалій битві під Вількомиром. У цій битві він виявився менш везучим, потрапив у полон, після чого просидів у в'язниці довгих п'ять років аж до смерті Зигмунта Кейстутовича [54, с.96].

Михайло Семенович Болобан (загинув 30.08.1435 року) походив із князів Гольшанських. Як васал Свидригайла тримав Кременецьке (1430-1432 рр.) та Київське князівства (1433-1435 рр.). Вже саме це вказує на нього як особу досвідчену у військовій справі та віддану своєму сюзеренові. Князеві Михайлові Семеновичу Болобану вдалося розбити литовське військо, очолене Петром Монтикирдовичем у зустрічній битві біля села Копачі зимою 1433 року. Загинув князь у битві під Вількомиром [24, с.34, 57, 77, 107].

Воєвода Дрозд блискуче обороняв Белз проти угорсько-польського війська у 1352 році. Можливо він мав безпосереднє відношення до укріплення белзького замку і самого міста.

Воєвода Юрша був вірним соратником Свидригайла Ольгердовича протягом 1430-1452 років. У 1431 році він очолив оборону Луцька проти

польсько-мазовецького війська. Так само успішно обороняв він і Київ. До самого моменту смерті Свидригайла Юрша перебував при ньому [91, с.243]. Можна не сумніватися, що воєвода Юрша мав неабиякий вплив на військову справу у часи Свидригайла.

З інших воєвод не князівського походження джерела називають ще Івашка Монивидовича, який у 1434 році утримав Київ, а у 1435 році був намісником Східного Поділля. Цей полководець також успішно діяв проти переважаючих сил противника.

Саме ці політики і полководці мали найбільший внесок у розвиток військової справи в українських землях у другій половині XIV – першій половині XV століття.

ВИСНОВКИ

1. Впродовж другої половини XIV – першої половини XV століть тривала активна фаза боротьби українських князівств за збереження свого суверенітету. На окремих етапах союзниками цієї боротьби союзниками українських князів виступали найчастіше Литва та Тевтонський Орден.

2. Тевтонський Орден був своєрідною військовою лабораторією Європи, де випробувалися і впроваджувалися мало не всі технічні новації. Постійні контакти з Орденем через Торунь і Холм, а також політичний союз, значно полегшували для українських князівств знайомство з останніми технічними досягненнями в галузі озброєння та військової організації.

3. Золота Орда, з якою постійно стикалися українські князівства до початку XV століття, також продовжувала розвиватися у військовому відношенні, впроваджуючи не тільки кращі новації зі Сходу, але й досягнення західної технічної думки. Контакти із Золотою Ордою також позначалися на розвитку військової справи в українських князівствах.

4. У Європі протягом другої половини XIV століття - першої половини XV століття (починаючи від битви при Кресі у 1346 році і закінчуючи битвою при Босворті у 1485 році) тривало змагання між лицарською броньованою кавалерією і нового типу армією, в основі якої був баланс піхоти, кавалерії, стрільців і артилерії, тобто між постійним вдосконаленням захисного озброєння, намаганням закрити у кілька рядів броні вершника та коня, і новими видами ударного та стрілецького, в тому числі вогнепального озброєння. І ці змагання відбивалися на розвитку військової справи і в українських землях.

5. Протягом другої половини XIV – першої половини XV століть в українських землях переважало європейське озброєння і європейські методи бою, хоча значною мірою використовувалися і кращі технічні винаходи зі Сходу. При цьому запровадження і апробація технічних новинок в озброєнні відбувалася у межах десяти років від часу їх появи.

6. Всі організаційні зміни відбувалися синхронно із подібними змінами у найбільш розвинених у мілітарному відношенні європейських країнах. Весь період другої половини XIV – першої половини XV століть пройшов під знаком поступового згасання переваг лицарської кавалерії та поступового розвитку піхоти і піхотного ударного озброєння, стрілецтва та артилерії. Мали місце швидке запозичення досвіду чеської гуситської піхоти.

7. На розвиток військової справи, освоєння і застосування технічних новацій у військовій справі, структурних та організаційних змін найбільший вплив мали такі князі як Любарт-Дмитро Гедимінович, Свидригайло Ольгердович, Федір Данилович Острозький, Федір і Зигмунт Корибутовичі, а також воєводи Дрозд і Юрша.

8. Усталена оцінка князя Свидригайла Ольгердовича як невдахи у військовій справі потребує перегляду.

9. Рівень військової справи в українських князівствах протягом другої половини XIV – першої половини XV століть відповідав кращим європейським зразкам як з огляду озброєння, так і з огляду структури і організації. На озброєнні військ українських князівств були зразки європейського і азійського озброєння.

10. Рівноцінність озброєння та організації військ українських князівств була продемонстрована в ряді битв як проти ординців, так і добірних європейських армій, зокрема проти польсько-угорських військ у період боротьби за Галицьку спадщину у другій половині XIV століття чи орденських військ у відомій битві під Грюнвальдом у 1410 році.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА:

Архіви:

Центральний державний історичний архів України у Львові:

1. ф.9. Книги Львівського гродського суду
2. ф.52. Магістрат міста Львова
3. ф.131. Найдавніші грамоти і привілеї

Публікації джерел:

4. "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. – Москва, 1987. - 260 с.
5. Грамоти XIV ст.- Київ, 1974. - 251 с.
6. Длугош Я. Грюнвальдская битва. - Москва-Ленинград, 1962. - 135 с.
7. Записки янычара, написаны Константином Михайловичем из Островицы. – Москва, 1978. - 254 с.
8. Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. – Москва, 1962. - 352 с.
9. Меховский Мацей. Трактат о двух Сарматиях. - Москва-Ленинград, 1936. - 546 с.
10. Плано Карпини. История монголов. - Санкт-Петербург, 1911. -290 с.
- 10А. Полное собрание русских летописей [далі: ПСРЛ]. Т.2 [Іпатіївський літопис]. – Санкт-Петербург, 1842. – 834 стб.
11. ПСРЛ. Т.3 [I,II,III Новгородські літописи]. - Санкт-Петербург, 1841. - 856 с.
12. ПСРЛ. Т.4 [IV Новгородський літопис, I Псковський літопис]. - Санкт-Петербург, 1901. - 688 с.
13. ПСРЛ. Т.5 [II Псковський літопис, частина I Софійського літопису].- Санкт-Петербург, 1848. - 656 с.
14. ПСРЛ. Т.6 [частина I, II Софійського літопису]. - Санкт-Петербург, 1853. - 589 с.
15. ПСРЛ. Т.7 [Воскресенський літопис]. - Санкт-Петербург, 1856. - 544 с.

16. ПСРЛ. Т.8 [Воскресенський літопис]. - Санкт-Петербург, 1858. - 509 с.
17. ПСРЛ. Т.15 [Тверський літописний збірник]. - Санкт-Петербург, 1863. - 506 с.
18. ПСРЛ. Т.15. В.1 [Рогожський літопис]. – Ленинград, 1922. - 504 стб.
19. ПСРЛ. Т.15. вып.1. Рогожский летописец. Тверский сборник. Воспр. текста изд. 1922 г. и изд. 1863 г. – Москва, 1965. - VIII+186 стб.+ VII+504 стб
20. ПСРЛ. Т.17 [Литовсько-білоруські літописи]. - Санкт-Петербург, 1907. - 316 с.
21. ПСРЛ. Т.18. [Симеонівський літопис]. - Санкт-Петербург, 1914. - 398 с.
22. ПСРЛ. Т.30. Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись. Отв. ред. М.Н.Тихомиров. – Москва, 1965. - 240 с.
23. ПСРЛ. Т.32 [Литовська і Жмоїтська хроніка]. – Москва, 1978. - 320 с.
24. ПСРЛ. Т.35. [Литовсько-білоруські літописи]. – Москва, 1980. - 306 с.
25. Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год. Пер. с нем. Ф.Брун. – Одесса, 1866. - 350 с.
26. Радзивилловская, или Кенигсбергская, летопись. Фотомеханическое воспроизведение рукописи. - Санкт-Петербург, 1902. - 275 с.
27. Русско-Ливонские акты, собр. К.Э.Напьерским. - Санкт-Петербург, 1868. - 293 с.
28. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Підготовка тексту, ередмова, коментарі Ю.А.Мицика, В.М.Кравченка. – Київ, 1992 - 334 с.
29. Текст хроніки Марка Кальті // *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stiris Arpadianae gestarum* [далі - SRA]. V.1. Ed. I.Szentpetery. – Budapest, 1937. - P.239-243
30. Текст хроніки Яноша Кетї // *Historiae Hungaricae ontes Domestici*. V.3. – Lipsiae, 1884 - P.143-167
31. Текст Яноша Туроці // SRA. - V.1. - P.165-270
32. Хроника Быховца / Предисловие, комментарий и перевод Н.Н.Улащика. Отв. ред. М.Н.Тихомиров. – Москва, 1966. - 154 с.
33. "Хроника земли Прусской" Петра из Дусбурга / Вступ. статья, перевод и комментарий В.И.Матузовой // ВИ. – 1986. - N 7. - С.63-75
34. Basin Th. Histoire de Charles VII / Ed. et trad. Ch.Samaran. - V.I-II. - Paris. - 1944. - V.1. - P.38-47

35. [Bielski M.] Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. - T.1. - 620 s.; - T.2. - 640 s.; - T.3. - 510 + LXXV s.
36. Burton Th. Chronica monasterii de Meisa, a fundatione ad annum 1396 / Ed. E.A.Bond. V.3. – London, 1868. - 360 p.
37. Capgrave J. The Chronicle of England. Ed. F.C.H.Hingeston. – London, 1858. - 540 p.
38. Chroniche storiche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani. - V.6. – Milano, 1848. - 705 p.
39. Chronique du Religieux de Saint-Denys. Publ. et trad. par. L.Bellaguet. - T.2. – Paris, 1840. - 670 p.
40. Chronik des Jacob Twinger von Konigshofen, 1400 (1415) // Die Chroniken der oberrheinischen Stadte. Strassburg. - Bd.2. – Leipzig, 1871. - S.851-877
41. Codex diplomaticus Lithuaniae (1255-1433) / Ed.E.Raczynski. – Wroclaw, 1845. - 168 p.
42. Codex diplomaticus Prussicus (1148-1405) / Ed.J.Vojgt. - Konigsberg. - T.1. - 1836. - 609 p.; - T.2. - 1841. - 498 p.; - T.3. - 1847. – 564 p.; - T.4. - 1852. - 608 p.; T.5. - 1858. - 591 p.; T.6. - 1861. – 606 p.
43. Codex epistolaris saeculi decimi quinti Augusti Sokolowski et Josephi Szuyski. - Cracoviae. - T.1. - 1882. - 897 p.; - T.2 - 1876. - 786 p.; T.3. - 1897. - 814 p.
44. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1376-1430. / Ed. A.Prochaska. – Krakow, 1882. - CXVI+1114 s.
45. [Długosz] Długosza Jana Dziejow Polski ksieg dwanasie / Przekład K.Mecherzyńskiego. - Warszawa. - T.1. - 1867. - 320 s.; - T.2. - 1867. - 430 s.; - T.3. - 1868. - 398 s.; - T.4. - 1869. - 420 s.; T.5. - 1869. - 452 s.; - T.6. - 1870. - 416 s.
46. [Długosz] Długosza Jana. Roczniki czyli kronici sławnego krolewstwa Polskiego. - Warszawa. - Ks.1-2. - 1961. - 306 s.; - Ks.3-4. - 1972. - 450 s.; - Ks.5-6. - 1976. - 410 s.
47. Ducas. Istoria turco-byzantina (1341-1462) / Editie critica de V.Grecu. – București, 1958. - 360 p.
48. Fraissart J. Chronicles uf England, France, Spain / Transl. D.Bouchier lord Berners. - London. - 1812. - V.1. - 380 p.
49. Froissart Oevres de. Publ. par Kervyn de Lettenhove. - T.15 (1392-1396). – Bruxelles, 1871. - 460 p.

50. Herbut J. Chronica Polonica siue Regni Polonici descriptio. – Basil, 1571. - 416 p.
51. Historiae Hungaricae Funes Domestici / Ed. M.Florianus. - V.3. – Lipsiae, 1884. - 560 p.
52. Index actorum saeculi XV. / Ed. A.Lewicki. – Kraków, 1888. - 399 p.
53. Joannis de Csarnkow. Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Histirica [дали - MPH]. T.2. - Lwów. - 1872. - S.619-756
54. Kojalowicz-Wiuk W. Herbarz rycerstwa W.X.Litewskiego tak zwany compedium czyli o klejnotach albo herbach. – Kraków, 1897.- 609 s.
55. Kromer Martyn. Kronika Polska. – Kraków, 1882.- T.1.- 458 s.; - T.2. - 426 s.
56. Laonici Chalcocondylae Historiarum demonstrationes. / Ed. E.Darko. - T.2. - P.2. – Budapest, 1927. - 368 p.
57. Liv-, Est- und Curlandisches Urkundenbuch., - T.8. - Riga-Revel, 1881. - NN 1-762. - 620 p.
58. Monumenta medii aevi Historica res gestas Poloniae illustrantia. T.6. – Cracoviae, 1876. - NN 1-1350. - 948 p.
59. Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. V.1. / Ed. I.Szentpetery. – Budapest, 1937. - 650 p.
60. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódka i wszystkiej Rusi etc. – Warszawa, 1846 - Cz.1-2. - 934 s.
61. Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy. / Przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski. – Warszawa, 1979. - 294 s.
62. Vita Santa Kinga // MPH. - T.4. - S.678-726
63. Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. / Opr. i wyd. J.Ochmanski. - Warszawa-Poznan, 1986. - 448 s.
64. Walsingham Th. Historia Anglicana // Chronica Monasterii S.Albani. / Ed. H.Rily. – London, 1864. - V.2. - P.301-354
65. Wapowski B. Dzieje korony Polskiej i Wielkiego ksiastwa Litewskiego od roku 1380 do 1535,...z języka łacinskiego przetłumaczył M.Malinowski. - Warszawa. - 1847. - T.1. - 734 s.; T.2. - 729 s.

ДОСЛІДЖЕННЯ:

66. Азбелев С.Н. Повесть о Куликовской битве в Новгородской летописи Дубровского // Летописи и хроники. – Москва, 1974. - С.167-179
67. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Ранеславянский и древнерусский периоды). – Киев, 1990. - 345 с.
68. Барбашев А. Танненбергская битва // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1887, декабрь. - С.170-174
69. Барг М.А. Исследование по истории английского феодализма в XI-XIII вв. – Москва, 1962. - 345 с.
- 69 А. Басовская Н.И. Столетняя война 1337-1453 гг. – Москва, 1985. - 184 с.
70. Батура Р. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды: от нашествия полчищ Бату до битвы у Синих вод / Автореф. дис. к.и.н. – Вильнюс, 1972. - 25 с.
71. Батура Р.К. Литва в борьбе народов против Золотой Орды: От нашествия полчищ Батыя до битвы у Синих вод. – Вильнюс, 1975. - 383 с.
72. Бевзо О.А. Феодосий Софонович та його "Кройника" // Український Історичний Журнал [далі - УІЖ]. – 1968. - N 8. - С.101-104
73. Бескровный Л.Г. Куликовская битва // Куликовская битва. Сб. стат. – Москва, 1980. - С.214-245
74. Белоброва О.А. О миниатюрах Куликовского цикла в Житии Сергия Радонежского // Труды Отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы АН СССР [далі Труды ОДРЛ]. - Т.34. – 1979. - С.243-259
75. Бехайм В. Энциклопедия оружия. - Санкт-Петербург, 1995. - 574 с.
76. Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, собранных О.Гонсиоровским, А.А.Куником, А.С.Лаппо-Данилевским, И.А.Линниченко, С.П.Пташицким и И.Режабком. - Санкт-Петербург, 1907. - 354 с.
77. Большакова Н.И. Проблемы Столетней войны в современной английской и французской историографии // Средние века. - Вып.45. – Москва, 1982. - С.79-101
79. Борзаковский В.С. История Тверского княжества. - Санкт-Петербург, 1876. - 271 с.
80. Бучинський Б. Кілька причинків до часів великого князя Свитригайла // Записки НТШ. - Т.76. - С.117-142

81. Веселовский С.Б. Исследование по истории класса служилых земледельцев. – Москва, 1969. - 583 с.
82. Вилинбахов В.Б., Кирпичников А.И. К вопросу о появлении огнестрельного оружия на Руси // Сборник Исследований и Материалов Артиллерийского Исторического Музея. - 1958. - Вып.3. - С.243-245
83. Висковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. Ч.1. - Санкт-Петербург, 1841; - 236 с.; - Ч.2. - Санкт-Петербург, 1842. - 254 с.
84. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. – Львів, 1996. - 255 с.
85. Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Т.5. – Львів, 1998. - С.151-164
86. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. - 649 с.
87. Воронин Н.Н. Археологические заметки // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры [далі - КСИИМК]. - 1956. - Вып.62. - С.21-25
88. Голицын Н.С. Русская военная история. Ч.1. - Санкт-Петербург, 1877. - 271 с.
89. Гордеев Н.В. Русский оборонительный доспех // Гос. Оружейная палата Московского кремля. – Москва, 1954. - С.91-112
90. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. - Москва-Ленинград, 1950. - 368 с.
91. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.4. - Київ-Львів, 1907 [Київ, 1993]. - 535 с.
92. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.5. – Львів, 1905 [Київ, 1994]. - 687 с.
93. Дворниченко А.Ю. Русские дореволюционные историки о городском строе Великого княжества Литовского // Генезис и развитие феодализма в России. – Ленинград, 1983. - С.132-154
94. Дворниченко А.Ю. Князь Свидригайло и западнорусские городские общины // Генезис и развитие феодализма в России. - Вып.11. – Ленинград, 1988. - С.146-154

95. Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого Княжества Литовского. Очерки истории общины, государственности (до начала XVI в.). - Санкт-Петербург, 1993. - 289 с.
96. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. - Т.3. - Москва, 1938. - С.141-235
97. Дмитриев Л.А. Миниатюры "Сказания о Мамаевом побоище" // Труды ОДРЛ. - Т.22. - 1966. - С.239-263
98. Довнар-Запольский М.В. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь. Договоры 1366 г. - Киев, 1896. - 374 с.
99. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. - Киев, 1901. - 579 с.
100. Дорошенко Д. Нарис історії України. - Т.1. - Варшава, 1932 [Київ, 1991]. - 238 с.
101. Дублянський А. Замок Любарта в Луцьку // "Літопис Волині". - N 1. Вінниця, 1953. - С.18-22
102. Заремба С.З. Куликовська битва та її історичне значення. - Київ, 1980. - 103 с.
103. Зимин А.А. Феодалная знать Тверского и Рязанского великих княжеств и московское боярство конца XV - первой трети XVI в. // История СССР. - 1973. - N 3. - С.124-142
104. Ивакин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. - Санкт-Петербург, 1875. - 271 с.
105. Ильин А.А. Классификация русских удельных монет. - Вып.1. - Ленинград, 1940. - 231 с.
106. История военного искусства в России от начала Руси до царствования государя Алексея Михайловича // Военный журнал. - 1856. - N 1. - С. 1-78; - N 3. - С.65-134; - N 4. - С.1-48
107. Карамзин Г.Б. Битва при Грюнвальде. - Ленинград, 1961. - 124 с.
108. Каргалов В.В. Освободительная борьба Руси против монголо-татарского ига // Вопросы истории. - 1969. - N 2. - С.145-157; - N 3. - С.105-118; - N 4. - С.121-137
109. Каргалов В.В. Свержение монголо-татарского ига. - Москва, 1973. - 144 с.

110. Кирпичников А.Н. К вопросу об устройстве древнерусских метательных машин // Сборник исследований и материалов Артиллерийского музея. - Вып.3. – Ленинград, 1958. - С.403-418
111. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.1. - Москва-Ленинград, 1966. - 126 с.; - Вып.2. - Москва-Ленинград, 1966. - 117 с.; - Вып.3. - Москва-Ленинград, 1971. - 131 с.
112. Кирпичников А.М. Вивчення давньоруської зброї // УІЖ. - 1970. – N 10. - С.126-131
113. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. - Ленинград. - 1973. - 112 с.
114. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в IX-XV вв. / Автореф. диссертации ... д.и.н. – Москва, 1975. - 35 с.
115. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв. – Ленинград, 1976. - 105 с.+ 30 табл.
116. Кирпичников А.Н. Куликовская битва. – Ленинград, 1980. - 124 с.
117. Коцебу А.Ф. Свитригайло великий князь литовский. - Санкт-Петербург, 1835. - 234 с.
118. Крымский А. Украинская грамматика. - Т.1. - Вып.2. – Москва, 1908. - 630 с.
119. Крип'якевич І. Замітки до історії війська княжих часів // Записки НТШ. Т.154. – 1937. - С.33-40
120. Крип'якевич І., Гнаткевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів, 1992. - 782 с.
121. Куликовская битва. Сб. стат. – Москва, 1980. - 350 с.
122. Кучінко М.М. Про час спорудження і ранню історію Луцького замку // УІЖ. - 1985. - N 10. - С.144-148
123. Кучінко М.М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.).- Луцьк, 1994.- 230 с.
124. Кучкин В.А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // Куликовская битва. Сб. ст. – Москва, 1980. - С.26-112
125. Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв. – Москва, 1984. - 428 с.

126. Ленц Э. Описание собрания оружия графа С.Д.Шереметьева. - Санкт-Петербург, 1895. - 68 табл.
127. Логвин Г.Н. Украинское искусство X-XVIII вв. – Москва, 1963. -258 с.
128. Логвин Г.Н. Луцкий замок // Культура и искусство Древней Руси. – Ленинград, 1967. - С.102-107
129. Лукомский Г. Старинная архитектура Галиции. – Петроград, 1915. - 127 с.
130. Лукомский Г. Луцкий замок. – Петроград, 1917. - 65 с.
131. Лурье Я.С. Рассказ боярина И.Д.Всеволожского в Медоварцевском летописце // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник. 1977 г. – Москва, 1977. - С.7-15
132. Люблинская А.Д. Жанна д'Арк // Средние века. - Вып.22. - 1961. - С.54-98
133. Люблинская А.Д. Столетняя война и народные восстания XIV-XV вв. // История Франции. - Т.1. – Москва, 1972. - С.39-54
134. Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн.Витовта на татар в 1399 г. - Санкт-Петербург, 1907. - 362 с.
135. Малевская М.В. Исследования Луцкого замка // Археологические Открытия. 1983 год. – Москва, 1985. - С.309-310
136. Малевская М.В. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // Археологические Открытия. 1984 год. – Москва, 1986. - С.267-268
137. Масан О. Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч.1. - Одеса-Київ-Львів, 1999. - С.72-78
138. Масловский Д. Из истории военного искусства в России // Военный сборник. - Санкт-Петербург, 1881. - N 8, август. - С.211-237
139. Масловский Д. Опыт критического разбора похода Дмитрия Донского 1380 года до Куликовской битвы // Военный сборник. - Санкт-Петербург, 1881. - N 9. - С.19-28
140. Матузова В.И. Идеино-теологическая основа "Хроники земли Прусской" Петра из Дусбурга // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед., 1982 г. – Москва, 1983. - С.152-169
141. Матузова В.И. "Хроника земли Прусской" Петра из Дусбурга в культурно-историческом аспекте // Балто-славянские этноязыковые отношения в

- историческом и ареальном плане. Тезисы II Балто-славянской конференции. – Москва, 1983. - С.34-35
142. Матузова В.И. Некоторые задачи изучения "Хроники земли Прусской" Петра из Дусбурга//Балто-славянские исследования.1983 г. – Москва, 1984. - С.63-66
143. Матузова В.И. Прусские нобили и Тевтонский орден (жалованные грамоты прусским нобилиям и эпизоды "Хроники земли Прусской" Петра из Дусбурга) // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед., 1987 г. – Москва, 1988. - С.281-286
144. Матузова В.И. "Хроника земли Прусской" Петра из Дусбурга. / Вступ. статья, перевод и комментарий В.И.Матузовой // Вопросы истории. - 1986. - N 7. - С.63-75
145. Матузова В.И. Русь в историографии Тевтонского ордена // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвящ. 70-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1988. - С.43-46
146. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого // Мат. и Исслед. по Археологии [далі - МИА]. - N 65. – Москва, 1959. - 158 с.
147. Мелик-Гайказова Н.Н. Французские хронисты XIV в. как историки своего времени. – Москва, 1970. - 271 с.
148. Мельникова А.С. Псковские монеты XV в. // Нумизматика и эпиграфика [далі - НиЭ]. Т.4. – Москва, 1963. - С.28-64
149. Мец Н.Д. Монеты Великого княжества Московского (1425-1462) // Нумизматический сборник. - Ч.3. – Москва, 1974. - С.4-29
150. Микитишин В. Короткий огляд історії України (Посібник для учнів професійно-технічних училищ та шкіл). – Львів, 1990. – 96 с.
- 150А. Микитишин В. Організація князівського війська у другій половині XIV – першій половині XV ст. // Актуальні проблеми державного управління / Львівський філіал Української Академії державного управління при Президентіві України. – Вип.5. - Львів, 2001. – С.295-298
- 150Б. Микитишин В. Державно-соборні та військові традиції українських князівств у XIV-XV ст. // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи / Національна академія наук України: Інститут етнонаціональних

- та політичних досліджень; Львівський філіал Української Академії державного управління при Президентові України. – Ч.1. – Львів, 2001. – С.21-22
- 150 В. Микитишин В. Князь Свидригайло Ольгердович. Реабілітація політика // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету. – Вип.6. – Луцьк, 2001. – С.41-47
- 150Г. Микитишин В. Обладунки та озброєння українського лицаря XIV-XV ст. // Народознавчі зошити. – 2001. - № 2. – С.38-42
151. Микитишин В. Галицько-Волинська держава: результати і перспективи дослідження // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія історична. – Вип.2. – Тернопіль, 2002. – С.154-156
152. Микитишин В. Ранні історичні та пресознавчі розвідки Івана Крип'якевича у галицькій періодиці початку ХХ ст. // Українська періодика: історія і сучасність / Національна академія наук України; Львівська наукова бібліотека ім.В.Стефаника. – Львів, 2002. – С.668-670
153. Мыщык Ю.А. Влияние "Кройники" Феодосия Софоновича на киевский "синопсис" // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения" – Днепропетровск, 1972. - С.129-136
154. Мицик Ю.А., Кравченко В.М. Оригінальні звістки "Кройніки" Феодосія Софоновича // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх., - С.37-51
155. Михневич Н.П. Основы русского военного искусства. Сравнительный очерк состояния военного искусства в России и Западной Европы в важнейшие исторические эпохи. - Санкт-Петербург, 1898. - 180 с.
- 155 А. Монгайт А.Л. Рязанская земля. – Москва, 1961. - 420 с.
156. Оболенский М.А. Исторические сочинения и акты, относящиеся до России. – Москва, 1847. - 510 с.
157. Орешников А.В. Русские монеты до 1547 г. – Москва, 1896. - 287 с.
158. Пашуто В., Ючас М. 550-летие Грюнвальдской битвы // Военно-исторический журнал. - 1960. - N 7. - С.82-96
159. Пашуто В.Т. Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики с агрессией немецких, шведских и датских феодалов в XIII-XIV веках // ВИ. - 1969. - N 6. - С.8-42

160. Петрушевич А.С. Описание портрета князя Владислава Опольского. – Львів, 1895. - 8 с.
161. Полонська Василенко Н. Історія України. - Т.1. – Мюнхен, 1972 [Київ, 1992]. - 591 с.
162. Разин Е.А. История военного искусства. - Т.2. – Москва, 1957. - 450 с.
163. Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году. – Москва, 1983. - 199 с.
164. Раппопорт П.А. Древние русские крепости. – Москва, 1965. - 243 с.
165. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. – Ленинград, 1967. - 241 с.
166. Ратич О.О. Давньоруські археологічні пам'ятки західних областей УРСР. – Київ, 1957. - 165 с.
167. Рыбаков Б.А. Военное искусство // Очерки русской культуры XIII-XV веков. - Ч.1. – Москва, 1969. - С.375-426
- 168.Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника).- Москва, 1966. - 324 с.
169. Рогозинский А. "Кройника" Феодосия Сафоновича и ее отношение к "Киевскому синопсису" Иннокентия Гизеля // Известия Отд. Руского Языка и Словестности. - 1910.- Т.15. - Кн.4. - С.30-46
170. Рожко М.Ф. Карпатські шляхи та їх оборона // УІЖ. – 1990. - N 10. - С.86-97
171. Рожко М.Ф. Тустань давньоруська наскельна фортеця. – Київ, 1996. - 239 с.
172. Рожко М.Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX-XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. - Т.1. – Львів, 1999. - С.361-460
173. Рубцов Б.Т. Гуситские войны. – Москва, 1955. - 345 с.
174. Рубцов Б.Т. Подвиги таборитов. – Москва, 1961. - 218 с.
175. Русина О. Київська виправа Гедиміна (текстологічний аспект проблеми) // Записки НТШ. Т.231. - 1996. - С.182-188
176. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. - 298 с.
177. Сіцинський В. Оборонні замки Західного Поділля. – Київ, 1928. - 326 с.
178. Смольський Г. Зброя українців від найдавніших часів. Княжа доба // Календар "Червоної Калини" на 1924 р. – Львів, 1923. - С.112-128

179. Соболева Н.А. Русские печати. – Москва, 1991 - 240 с.
180. Соловьев А.В. Автор Задонщины и его политические цели // Труды ОДРЛ. Т.14. - Москва-Ленинград, 1958. - С.181-215
181. Соловьев С.М. Сочинения. Кн.2. История России с древнейших времен. Т.3-4. – Москва, 1988. - 765 с.
182. Строков А.А. История военного искусства. - Т.1. – Москва, 1955. - 435 с.
183. Субтельний О. Україна. Історія. – Київ, 1991. - 510 с.
184. Тихомиров М.Н. Куликовская битва 1380 г. // Вопросы истории. - 1955. - N 8. - С.16-25
185. Тихомиров М.Н. Куликовская битва 1380 г. // Повести о Куликовской битве. – Москва, 1959. - С.335-376
186. Тихомиров М.Н. Российское государства в XV-XVII вв. – Москва, 1973. - 382 с.
187. Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – Москва, 1985. - 259 с.
- 187А. Федоров В.Г. К вопросу о дате появления артиллерии на Руси. – Москва, 1949. – 54 с.
188. Федоров-Давыдов Г.А. Монеты Московской Руси (Москва в ботье за независимое и централизованное государство). - Москва. - 1981. - 222 с.
189. Флоря Б.Н. О путях политической централизации Русского государства (На примере Тверской земли) // Общество и государство феодальной России. – Москва, 1975. - С.281-290
190. Хорошкевич А.Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV - начале XVI в. // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982. - С.123-136
191. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Київ, 1987. - 181 с.
192. Шамбинаго С.К. Сказание о Мамаевом побоище. - Санкт-Петербург, 1907. - Табл.1-24
193. Шаскольский И.П. Борьба Руси за сохранение выхода к Балтийскому морю в XIV веке. – Ленинград, 1987. - 175 с.
194. Шкриванић Г. Косовска битва. – Цетинье, 1956. - 240 с.

195. Шуази О. Военная архитектура в средние века // История архитектуры. - Т.2. – Москва, 1937. - С.59-178
196. Якимович Б. Збройні сили України. – Львів, 1996. - 359 с.
197. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Київ, 1997. - 312 с.
198. Якубовский А.Ю. Тимур (Опыт краткой характеристики) // ВИ. - 1946. - N 8. - С.35-51; - N 9. - С.38-76
199. Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. – Москва, 1970. - Т.1. - 326 с.; - Т.2. - 367 с.
200. Babinger F. Beltrage zur Fruhgeschichte der Turkenherrschaft in Rumelien. - Brunn-Munchen-Wien, 1944. - 435 p.
201. Babinger F. Von Amurath zur Amurath. Vor - und Nachspiel der Schlacht bei Varna // Jriens. - 3. – Leyden, 1950. - P.229-237
202. Bogdanowski J. Sredniowieczne dzieła obronne w Karpatach Polskich // Acta Archaeologica Carpathica. - Т.8. - Fasc.1-2. – Kraków, 1966. - S.32-45
203. Broń średniowieczna z ziem polskich. – Łódź, 1978. - 348 s.
204. Calmette J. Charles V. – Paris, 1945. - 328 p.
205. Dąbrowski J. Władysław I Jagiellończyk na Węgrzech 1440-1444. – Warszawa, 1923. - 380 s.
206. Durdik J. Husitske vojenstvi. – Praha, 1953. - 348 s.
207. Głosek M., Nadolski A. Miecze sredniowieczne z ziem polskich. – Łódź, 1970. - 360 s.
208. Grousset R. L'Empire des Steppes. – Paris, 1947. - 450 p.
209. Halecki O. Ostatnie lata Swydrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. - 477 s.
210. Halecki O. The Crusade of Varna. - New York, 1943. - 246 p.
211. Heveker K. Die Schlachty bei Tannenberg. – Berlin, 1906. - 280 p.
212. Hibbert Ch. Azincourt. – London, 1964. - 216 p.
213. Jahns M. Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens. – Leipzig, 1880. - 1256 s.
214. Jireček K. Geschichte der Serben. V.2.- Gotha, 1915.- 560 p.
215. Јуречек К. Историја Срба. - Кн.1.- Београд, 1952. - 480 с.

216. Kotzebue A. Switrigal ein Beitrag ze den Geschichten von Litthauen, Russland, Polen, Preussen. – Leipzig, 1820. - 385 s.
217. Krollmann Ch. Die Schlacht bei Tannenberg. – Königsberg, 1910. - 456 p.
218. Kuczyński S.M. Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409-1411. – Warszawa, 1966. - 347 s.
219. Kuczyński S.M. Spor o Grunwald. – Warszawa, 1972. - 136 s.
220. Kuszyński S.K. Pieczęcie książąt mazowieckich. – Wrocław, 1978. - 484 s.
221. Kuttler W. Charakter und Entwicklungstendenzen des Deutcherdorensstaates in Preusen // Zeitschrift fur Geschichtswissenschaft. - 1971. - N 12. - P.235-291
222. Leitner Quirin. Helmbarde // Die Waffensammlung des osterreichischen Kaiserhauses im K. u K. Artillerie-Museum in Wien. 1866-1870. - 140 p.
223. Lewicki A. Powstanie Swydrygajła. – Kraków, 1892. - 340 s.
224. Monti P. Exercitiorum atque artis militaris collectanea. – Mediolani, 1509. - 545 p.
225. Nadolski A. Polska broń. Broń biała. – Warszawa, 1974. - 356 s.
226. Nicolas N. History of batte of Azincourt. - New-York, 1970. – 254 p.
227. Nowak T. Przegląd polskiego pismnictwa z dziedziny artylerii do połowy XVII w. // Studia i mater. do hist. wojskowości. - Vol. 4. – Warszawa, 1958. - S.241-272
228. Pall F. Autor de la Croisade de Varna // Academie Roumaine. Bolletin de la Section Historique. - 22. - 1941. - P.144-162
229. Partington J.R. A history of greek fire and gundpowder. – Cambridge, 1960. - 523 p.
230. Pavlović N. Despot Stefan Lazarević.- Beograd, 1968.- 420 s.
231. Piskadło A. Grody, zamki, fortece. – Warszawa, 1977. - S.126-216
232. Pison S. Hrady, zamki a kastele na Slovensku. – Bratislava, 1977. - 453 s.
233. Pulaski K. Książęta Holszancy // Szkice i poczukiwania historyczne. - T.1. – Kraków, 1887. - S.271-294
234. Rundstedt H.G. von. Die Hanse und der deutsche Ordenni Prussen bis zur Schlachtbei Tannenberg. – Weimar, 1937. - 548 p.
235. Sikora F. Krąg rodzinny i dwórski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi // Genealogia. Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym. – Toruń, 1989. - S.55 -90

236. Schweizer Kriegsgeschichte, hrsg. v M.Feldmann, M.Hauptmann. - H.2. – Bern, 1935. - 450 p.
237. Skrzypek J. Bitwa nad rzeką Świętą // Przegląd Historyczno-Wojskowy. - 1938. - T.10. - Z.1. - S.210-267
238. Szucs J. Nadorfenhervar es a parasztság // Történelmi Szemle. - 1963. - N 1. - 9-14 l.
239. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. - Poznań-Wrocław, 1999. - 340 s.
240. The ancient art of warfare. - Vol.1. – London, 1966. - 531 p.
241. Török Történetirok. - 1 k. – Budapest, 1893. - 485 l.
242. Wagner E., Drobna Z., Durdik J. Kruje, zbroj a zbrane doby predhusitske a husitske. – Praha, 1956. - 398 s.
243. Zajączkowski S. Wołyń pod panowaniem Litwy // Rocznik Wołyński. - T.2. – Równe, 1931. - S.1-25
244. Żaki A. Starożytne i średniowieczne warownie Karpackie // Acta Archaeologica Carpathica. - T.8. - Fasc.1-2. – Kraków, 1966. - S. 46-71.